

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Novruzov Rəşad Muradxan

**“Neftin dünya bazar qiymətləri və ona təsir edən amillər sistemi: mövcud vəziyyət və
perspektivlər” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Elmi rəhbər:

Prof. Ş.H. Hacıyev

Magistr proqramının rəhbəri:

Dos. F.Ə. Rəhimli

Kafedra müdiri

Prof. Ş.H. Hacıyev

BAKİ - 2017

İXTİSARLARIN SİYAHISI

ÜDM – Ümumi Daxili Məhsul

OPEC - Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatı

XİZ – Xüsusi İqtisadi Zonalar

ARDSK- Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

BVF- Beynəlxalq Valyuta Fondu

DB- Dünya Bankı

İN – İqtisadiyyat Nazirliyi

TN – Təhsil Nazirliyi

BNK - Beynəlxalq Neft Konsorsiumu

BEA - Beynəlxalq Enerji Agentliyi

İƏİT (OECD) – İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı

ARDNF - Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	4
I Fəsil. Neftin dünya bazar qiymətlərinin formalaşmasının müasir mexanizmi.....	8
1.1. Neftin dünya qiymətinin formalaşmasına təsir edən əsas amillər.....	8
1.2. Dünya neft bazarı və onun inkişaf istiqamətləri.....	20
1.3. Neftin dünya bazarındakı qiymətlərinin formalaşmasında OPEC amili.....	29
II Fəsil Dünya bazarında neftin qiymətinin mövcud vəziyyəti və dinamikasının təhlili.....	37
2.1. Neftin dünya qiymətinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərin təhlili.....	37
2.2. Azərbaycanın neft strategiyası və dünya neft bazarına inteqrasiya istiqamətlərinin təhlili.....	54
III Fəsil Neftin dünya bazar qiymətlərinin formalaşmasının perspektivləri.....	64
3.1. Neftin dünya bazar qiymətinə təsir göstərən əsas amillər üzrə perspektiv meyllər.....	64
3.2. Neftin dünya qiymətinin dəyişməsinin Azərbaycanın makroiqtisadi inkişafına təsirinin perspektivləri.....	68
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	78
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	82
SUMMARY.....	88
PEZİOME.....	89
REFERAT.....	90

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Postsənaye dövrünü yaşayan müasir dünyada enerji resurslarına olan tələbat artmaqda davam edir. Alternativ və bərpa olunan enerji vasitələrindən istifadə miqyasları genişləndirilir. Lakin dünyanın artan tələbatı hələ uzun illər neft və qazın bir enerji daşıyıcısı kimi populyar olacağını, yüksək tələb duyulacağını proqnozlaşdırmağa tam əsas verir.

Neft enerji resursları içərisində istifadəsinə görə ən çox istehlak olunan resursdur (istehlak olunan enerji resurslarının 1/3-i (36%) neftin payına düşür). Müasir dövrdə neft amili dünya iqtisadiyyatında ən əsas amillərdən biri hesab edilir. Belə ki, neftin miqdarı və qiyməti dünya iqtisadiyyatına çox böyük təsir göstərir. Digər tərəfdən, bir çox hallarda neftin əsas istehlakçıları olan Qərb ölkələri neft hasilatında mühüm rol oynayan, əsasən, Şərqi ölkələrinin mövqeyini zəiflətmək məqsədilə bu ölkələrdə neft emalı sənayesinin formalaşması və inkişafına mane olur və nefti xammal şəklində almağa üstünlük verirlər.

Azərbaycan da müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya ölkələri ilə sıx iqtisadi əməkdaşlığı məhz neft sahəsi vasitəsilə qurmağa başladı. Qeyd edək ki, Qərb dövlətləri yenidən müstəqillik əldə etmiş ölkələrin neft ehtiyatlarına böyük maraq göstərirdilər və Qərb ölkələri ilə Azərbaycan arasında neftin istehsalı və ixracı sahəsində razılığa gəldi. Dövlətin artan maliyyə imkanları hesabına ölkədə mühüm investisiya, o cümlədən regional proqramların və infrastruktur layihələrin maliyyələşdirilməsinə şərait yaranmışdır. Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən dövlət proqramları və tədbirlərin icrası çərçivəsində ölkənin bütün bölgələrində və Bakı şəhərində müxtəlif infrastruktur layihələri həyata keçirilir, təhsil, sosial və digər obyektlərin inşası uğurla davam etdirilir. İnsanların həyat səviyyəsinin və sosial

vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, sosial məsələlərin həlli, yoxsulluğun azaldılması istiqamətində mühüm işlər görülür, əhalinin pul gəlirləri artmaqdadır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı neft vasitəsilə qısa müddət ərzində dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməyə başladı. Lakin bu gün aydındır ki, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyasının əsas istiqamətlərindən biri dünya bazarına xam neft deyil, neft məhsullarının ixrac edilməsidir və buna nail olması ölkədə neft klasterinin formalaşması və inkişafını nəzərdə tutur.

Dünyada neft və neft məhsullarından istifadə etməyən ölkə mövcud deyildir. Ona görə də, neftin dünya üzrə qiymətlərinin dəyişməsi bütün ölkələri maraqlandırır və onların iqtisadi durumuna ciddi təsir göstərir. Belə ki, neftin qiymətinin dəyişməsi istehsalçı ölkələrin gəlirlərinin, eləcə də, müvafiq olaraq, istehlakçıların xərclərinin həcmində mühüm rol oynadığına görə dünya iqtisadiyyatının inışafı prizmasından da bu məsələlər böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkələrin ictimai inkişaflarının hərəkətləndirici amillərinin başında enerji istifadəsi gəlir. Enerji mənbələri həyatımızın, enerji və sənaye məhsulları isə istehsalatımızın ən vacib və əvəzolunmaz xammalıdır. Buna görə də ölkənin enerji sektorunun idarə olunması, enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın ehtiyac duyduğu enerjinin fasiləsiz, etibarlı, vaxtında və uyğun qiymətlərlə təmin etmək kimi məsələlər olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də, neftin qiymətinin formalaşmasına təsir göstərən amillərin araşdırılması, neft qiymətlərinin perspektivi və bunun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına və əhalinin maddi rifah halına təsirinin araşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məsələlərə bu prizmadan yanaşdıqda, araşdırılan mövzunun kifayət qədər aktualıq kəsb etdiyi məlum olur.

Tədqiqatın predmetini dünya neft bazarında qiymətlərin əmələgəlməsinə təsir göstərən amillərin xüsusiyyətlərinin araşdırılması təşkil edir.

Dissertasiya isinin obyektini kimi dünya neft bazarında qiymətlərin formalaşmasına təsir edən ən mühüm amillər və neft qiymətləri çıxış edir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi neftin dünya bazarında olan qiymətlərinə təsir göstərən ən mühüm amilləri araşdırmaq, təhlil etmək və perspektiv istiqamətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədləri reallaşdırmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Neftin dünya bazar qiymətlərinə təsir göstərən amilləri tədqiq etmək;
- Neftin qiymətinin əmələgəlməsi mexanizmini araşdırmaq;
- Dünyada neft və neft məhsullarının istehsalı və istehlakının müasir vəziyyətini öyrənmək;
- Dünya neft bazarında neftə olan tələbatı və mövcud vəziyyəti öyrənmək;
- Azərbaycanda neft istehsalının tarixini və mövcud vəziyyətini öyrənmək;
- Neftin dünya qiymətlərinə təsir göstərən amilləri və onların təsir miqyasını təhlil etmək;
- Son illərdə neftin dünya bazar qiymətinin düşməsinin səbəblərini müəyyənləşdirmək;
- Dünya neft bazarında qiymətlərin formalaşmasında OPEC təşkilatını rolunu araşdırmaq;
- Neftin dünya qiymətlərinin dəyişməsinin ölkənin, eləcə də, Azərbaycanın makroiqtisadi vəziyyətinə təsirini öyrənmək;
- Neftin dünya bazar qiymətlərinin perspektivləri və əsas meylləri araşdırmaq.

Dissertasiya işinin informasiya bazası və işlənməsi metodları. Dissertasiya işinin informasiya bazasını neft və neft məhsulları, onların qiymətlərinin formalaşmasına dair yerli və xarici iqtisadçı alimlərin, mütəxəssislərin elmi əsərləri, KİV-dəki müsahibələri və rəyləri, bu sahədə yerli və xarici təşkilatların, dövrü nəşrləri, Dövlət Statistika Komitəsinin, SOCAR-ın, eləcə də, beynəlxalq təşkilatların statistik məlumat bazaları, internet resursları təşkil edir.

Dissertasiya işi müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma və dialektik metodlara həmçinin müasir iqtisad nəzəriyyələrindən, maliyyə təhlilinin nəzəri-metodoloji, konseptual yanaşmalara əsaslanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində əsasən son illərdə neftin dünya bazar qiyməti, onun formalaşmasına təsir göstərən mövcud amillər və onların təsir dərəcəsi, qiymətlərin aşağı düşməsinin ölkə iqtisadiyyatına təsiri, bu təsirin mənfi nəticələrinin azaldılması ilə bağlı tövsiyələr öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində verilmiş yeni informasiyalar, aparılmış təhlillər, sonda əldə edilmiş nəticələr, təqdim edilmiş təklif və tövsiyələr bu sahənin idarə olunması ilə məşğul olan, eləcə də, ölkənin iqtisadiyyatı üzrə sosial-iqtisadi təhlillər aparan dövlət qurumları, təşkilatları, həmçinin dövlət büdcəsinin hazırlanmasında neftin qiymətlərinin təsirini öyrənən qurumlar, eyni zamanda, digər araşdırmaçılar üçün faydalı ola bilər.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, 7 paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Qəbul olunmuş standartlara müvafiq olaraq ümumi həcmi 84 səhifədir. Dissertasiya işində 7 cədvəl, 21 qrafik-diaqram, 4 şəkil vardır. Tədqiqat işində 74 ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.

I Fəsil Neftin dünya bazar qiymətlərinin formalaşmasının müasir mexanizmi.

1.1 Neftin dünya qiymətinin formalaşmasına təsir edən əsas amillər

Qiymətlərin əmələ gəlməsi alqı-satqı prosesinin tamamlanmasında miqdar nisbətlerini xarakterizə edən mühüm göstərici və anlayışdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda əmtənin qiymətinin müəyyən edilməsinə münasibətdə iki yanaşma qeyd edilir:

Birinci yanaşmaya görə, əmtənin qiyməti onun dəyərini ifadə edir, yəni o, həmin məhsulda təcəssüm etdirilmiş ictimai faydalı əmək sərfiyyatıdır. Bu məsrəflər həmin vaxt dövründəki əmək şəraitinə və texnika ilə silahlanma, ixtisas və intensivlik səviyyəsinə orta hesabla uyğun gəlməlidir. Əmtədə təcəssüm etmiş və konkret xarakteristikalardan sərf edilmiş həmin əməyi iqtisadiyyatda “abstrakt” əmək adlandırmaq qəbul olunmuşdur. Belə yanaşmada əmtələrin mübadilə nisbətləri onlarda nəticələnmiş abstrakt əmək kəmiyyəti ilə miqdarca müəyyən edilir. Bu yanaşmaya uyğun olaraq, hər bir əmtəə həm öz dəyərinə, həm də onun dəyərini pul ifadəsi olan qiymətinə malikdir.

İkinci yanaşma ondan ibarətdir ki, istehsal olunan məhsulun qiyməti bazarda istehsalçı xərcləri ilə müəyyən edilmir, lakin o, alıcı üçün həmin xərclərin faydalılığından asılıdır. Belə faydalılığın qiymətləndirilməsini konkret əmtəə üçün bu və ya digər məbləği ödəməyə hazırlıq ifadə edərək, alıcı özü verir.

Müasir iqtisad elmi bu iki yanaşmanı birləşdirməyə cəhd göstərir. Əmtəə qiymətində həmin məhsulun obyektiv keyfiyyətlərini təcəssüm etdirən dəyər, həm də subyektiv qiymətliliyi əks etdirən faydalılıq əks olunmalıdır.

Praktiki olaraq, bəs istehsal olunan məhsulun, əmtənin qiyməti necə əmələ gəkir, yaxud başqa sözlə, qiymətin yaranması necə baş verir?

Müasir dövrdə iqtisadi ədəbiyyatlarda qiymətin formalaşmasının iki müxtəlif üsulu qeyd edilir və onlar çoxsaylı kombinasiyalar şəklində tətbiq və izah olunurlar.

Birinci üsul, özündə qiymətlərin mərkəzləşdirilmiş formada müəyyən edilməsini əks etdirir. Burada sosial və siyasi amillərin böyük bir qrupu ilə yanaşı, digər faktiki istehsal və satış xərcləri də mütləq surətdə nəzərə alınır.

İkinci üsul, əmtəə bazarında real meydana gələn tələb və təklif arasındakı nisbət əsasında, onun mövqeləşməsi nəticələrinə görə, son qiymətin müəyyən olunması ilə xarakterizə olunur [7, s.14].

Bununla yanaşı, müasir bazar münasibətləri şəraitində qiymətin əmələ gəlməsi iki üsulun əsasında baş verir. Praktiki olaraq, bu, həm qiymətlərin müəyyən olunmuş səviyyələrində, həm də onların dinamikasında, yəni müxtəlif növlü keçid proseslərində əks olunur. Bu göstərir ki, cari qiymətlər həm strateji, həm də taktiki amillərin təsiri altında formalaşır.

Neft, əsas enerji qaynaqlarından biri olaraq insanların həyatında çox əhəmiyyətli bir yerə malikdir. İqtisadiyyatda hər bir sektor, birbaşa və ya dolaylı olaraq neftdən asılıdır. Ona görə də, neft bazarlarında baş verən dəyişikliklər, meydana gətirdikləri zəncirləmə reaksiyalar vasitəsilə həm ölkə, həm də dünya iqtisadiyyatı üzərində öz müxtəlif təsirlərini göstərir.

Yenilənmədiyi qəbul edilən enerji qresurslarından olan neft, dünya iqtisadiyyatında xammal, güc və enerji qaynağı olaraq çox əhəmiyyətli bir yer tutmaqdadır. Neftin mütləq bir alternativini hələ mövcud deyildir. Ancaq onu qismən əvəz edə bilən resurslardan söz edilə bilər.

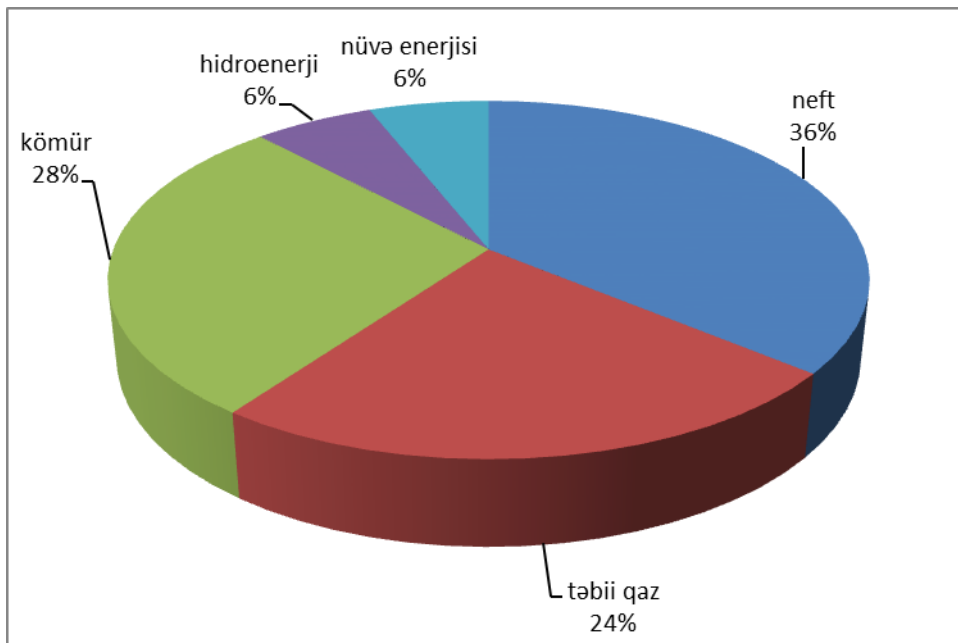
Alternativ enerji mənbələri və texnologiyaların istiləşmə, güc və elektrik istehsalında neftin yerini qismən doldurmasına baxmayaraq, nəqliyyat sektorunda onu əvəz edəcək global səviyyədə yanacaq növünün istifadəsi yaxın gələcəkdə çox çox da mümkün görünməməkdədir.

Neft xam halda ikən çox faydalı olmamaqla birlikdə, neftdən əldə edilən törəmə məhsullarla dəyər qazanır. Neft ancaq işləndikdən və emal edildikdən sonra benzin, propan və reaktiv yanacaq kimi istehlak oluna bilən məhsullara çevrilir və qiyməti artır.

Neft qiymətləri, dünya və ölkə iqtisadiyyatı prizmasından əhəmiyyətli göstəricilərdən biridir. Təbii olaraq, neft qiymətlərindəki artım nə qədər çox və uzun davamlı isə, makro iqtisadiyyat üzərindəki təsiri də o qədər böyük olur. Eləcə də, neftin dünya qiymətinin düşməsi də neft istehsalçısı olan ölkənin iqtisadi durumuna böyük təsirə malikdir.

Neft, qlobal iqtisadiyyat üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Neftin yoxluğu müasir dünyanı dərhal dayandıracaq təsirə malikdir. Neft olmadan sürücülər nəqliyyat vasitələrini sürə bilməz, təyyarələr qalxa bilməz, gəmilər dünyanın dörd bir tərəfinə məhsul daşıya bilməzlər. Bu səbəblərə görə, neft bazarı bir çox ölçüsü və oyunçusu olan və bu oyunçuların da ümumiyyətlə maraqlarının zidd düşdüyü kompleks bir sənayedir. Neft digər enerji resurlarına nisbətdə daha çox istehlak olunan resursdur (Diaqram 1.1).

Diaqram 1.1. Dünya enerji balansı



Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Qeyd etmək lazımdır ki, neft bazarı özünə məxsus bəzi fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir:

- Neft bazarında tələb və təklif arasında həssas bir tarazlıq vardır. Neftə olan tələbat normal şərtlərdə bir anda böyük sıçramalar edə bilməyəcəyindən, neftin qiymətinin idarə edilməsi baxımından hər zaman neft istehsalı planlı həyata keçirilir;
- Böyük neft şirkətlərinin tətbiq etdiyi investisiya siyasəti dünya iqtisadiyyatındakı tarazlıqları dəyişdirmək iqtidarındadır. Bazardakı şirkətlərin beynəlxalq investisiya qərarları qəbul etmələrinə ölkələrinin siyasi düşüncələri də ciddi təsir göstərir;
- Neftin axtarışı və istehsalı iri həcmli investisiyalar və bahalı texnologiyalar tələb etdiyindən, bazardakı oyunçular beynəlxalq texnologiya dəyişmələrini davamlı izləmək məcburiyyətində qalırlar;
- Beynəlxalq neft axtarış və istehsal müqavilələrinin ölkələr üzrə dəyişsən olduğundan, bu cür fəaliyyətlərə bağlı uçot və hesabat tətbiqlərində fərqliliklər mövcuddur;
- Hər ölkənin neft məsələsində imtiyazlar tətbiq edən qanuni bəzi tənzimləmələri vardır. Ölkələrin neft ehtiyatlarının vəziyyəti və iqtisadiyyatda neftin əhəmiyyətinin çəkisi neft sahəsində qanunların məzmununu formalaşdırır;
- Neftə sahib olan ölkələr bu qaynaqlarını ən yaxşı şəkildə qiymətləndirmək, idxalatçı ölkələr isə, buna ən ucuz şəkildə çatmaq istəyirlər. Bu səbəblə, bazarın xüsusiyyətlərini meydana gətirən mühüm faktorlardan biri də ticarət edən ölkələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olmasıdır [8, s.35].

Neft bazarı geoloji-kəşfiyyat və axtarış işlərindən başlayaraq, daşınması, emalı, marketinqi və neft-kimya sənayesini də ehtiva edən çox geniş bir quruluşa malikdir. Neftin axtarış və hasilat əməliyyatları "yuxarı bazarlar (upstream markets)", saflaşdırma, paylama və satışdan ibarət qisim də "aşağı bazarlar (downstream markets)" olaraq adlandırılmaqdadır [54].

Neft bazarı kompleks və dinamik bir quruluşa malikdir. Mürəkkəbliyinin səbəbi bir-birindən müstəqil və (və ya) bir-birinə təsir edən çoxlu sayda və xüsusiyyətdə siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni və texnoloji amillərə bağlı olmasıdır.

Neft sənayesi, xarakter etibarilə iri sərmayə miqyaslı olduğundan, burada işləyən firmalar böyük bir iqtisadi gücə malik olur, milli və beynəlxalq səviyyədə strateji siyasət tətbiq edə bilirlər.

Davamlı iqtisadi inkişaf üçün, fasiləsiz bir enerji qaynağı tələb olunur. Dünya iqtisadiyyatında bir çox ölkənin fasiləsiz enerji növlərindən biri olan neftə sahib olmaq və (və ya) nəzarət etmək istəmələri, neftin siyasi baxımdan vazkeçilməz bir resurs olduğunu göstərməkdədir. Tarixdə neft ehtiyatları üzərində hakimiyyət qurmaq üçün hərbi güc istifadə edilmiş, bir çox münaqişə və müharibələrin baş verdiyi görülmüş və hazırda da görülməkdədir.

Dünya neft sənayesinə I Dünya Müharibəsinə qədər ABŞ (xüsusilə, Rokefeller ailəsi) tərəfindən nəzarət edilmişdir. Daha sonra, bu sektora özəl şirkətlərin "Yeddi Bacı" olaraq da adlandırılan şaquli inteqrasiya (neft sənayesində dəyər yaradan fəaliyyətlər olan axtarış, qazma, istehsal, nəqliyyat, emal və marketinq kimi fəaliyyətlərdən bir neçəsi və ya hamısının eyni şirkət tərəfindən edilməsi) quruluşuna sahib böyük neft şirkətlərinin təsiri artmışdır. II Dünya Müharibəsindən sonra, Yaxın Şərqi dövlətləri arasındakı güc balansının dəyişməsi, İran neft qaynaqlarının millilləşdirilməsi kimi amillər səbəbindən böyük neft şirkətlərinin bazardakı çəkisi azalmışdır [14, s.75].

1960-cı ildə neft ixrac edən ölkələrin maraqlarını qorumaq məqsədilə OPEC təşkilatı yaradılmış və 1969-1973-cü il tarixləri arasında dövlətlər, şirkətlər və bazarlar arasında danışıqlar başlamışdır. Dünya iqtisadiyyatının 1960-cı illərdə sürətli inkişafı nəticəsində neftə olan tələbatın artması OPEC-in neft bazarında mövqeyini gücləndirmişdir [29, s. 96].

1973-ci ildə Ərəb-İsrail müharibəsinin təsiriylə baş verən ilk neft böhranı dünya neft təhlükəsizlik quruluşunu və dövlət-şirkət-bazar əlaqələrini dəyişdirmişdir. Bununla əlaqədar olaraq ABŞ neft təhlükəsizliyini artırmaq məqsədi ilə neft tələbini

azaltmaq, əməkdaşlıq edə biləcəyi şəriklər axtarmaq və neft sektorunda da hərbi güc istifadə edərək təsirli olmaq düşüncəsiylə yeni siyasətlər tətbiq etməyə başlamışdır.

1973-cü ildən sonra, bazarlar ön plana çıxmağa başlamış, neft şirkətləri axtarış və istehsal fəaliyyətlərini OPEC-dən kənar sahələrə yönəlmiş və neft idxal edən ölkələr də alternativ enerji qaynaqlarının istifadəsinə daha çox əhəmiyyət verməyə başlamışlar.

1973-1974-cü ildə neft böhranının sənayeləşmiş ölkələrdə yaratdığı şokdan sonra, bənzər bir böhran dövründə lazımlı olan uyğunlaşma siyasətinin sürətlə dövrəyə qoşulması və xüsusilə, iqtisadiyyatların neftdən asılılıqlarının azaldılması üçün müxtəlif tədbirlər görülmüş və bu çərçivədə OECD (İƏİT – İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) ölkələri tərəfindən 15 noyabr 1974-cü ildə Beynəlxalq Enerji Agentliyi (BEA- IEA-International Energy Agency) yaradılmışdır.

Dünyadakı enerji planlaşdırılmasını idarə edən təşkilatlardan biri olan BEA 1995-ci ildən indiyədək gələcəkdəki yanacaq istifadəsindəki inkişaflar üçün əvvəldən ətraflı enerji analizləri etməkdədir. Bu analizlərin məqsədi, qlobal enerji istehsalı və istifadəsindəki əhəmiyyətli təyin edici istiqamətləri müəyyən etməkdən ibarətdir. Edilən analizlər qaynaqların inkişaf xərclərini, istifadə bazarına daşınmasını, enerji qiymətləri ilə hökumət siyasətini və iqlim dəyişmələrinin qarşılıqlı əlaqələrini əhatə etməkdədir.

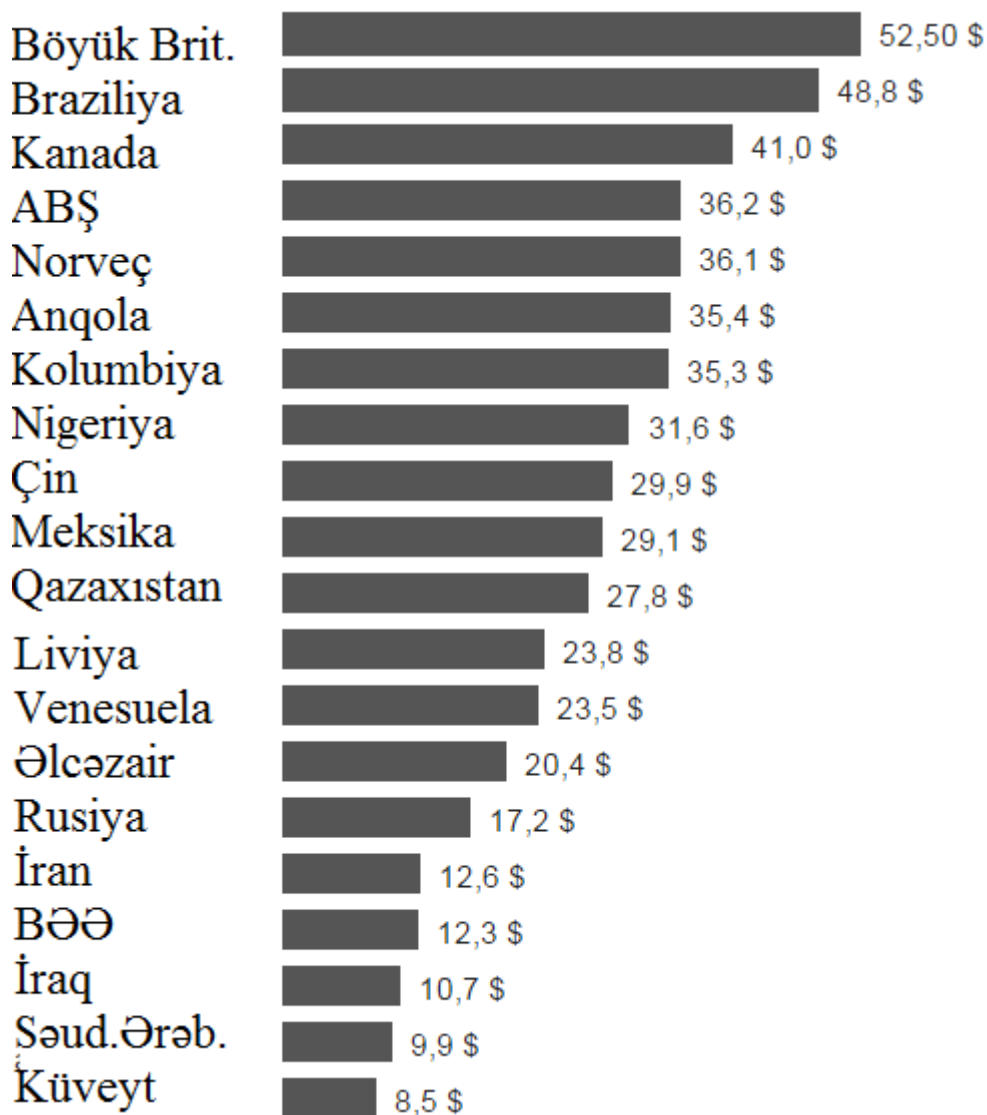
Neftin maya dəyəri

Neftin maya dəyəri neftin hasil olunması zamanı şirkətlər tərəfindən çəkilən xərclərin məcmusundan ibarətdir və neftin həcm vahidinə (barrel – 158,983 litr) uyğun müəyyən edilir. Neftin maya dəyəri bir çox xərclərin bazasında formalaşır: Bu xərclər içərisində müvafiq sənədlərin alınması, axtarış-kəşfiyyat, araşdırma, inkişaf etdirmə, istehsal, emal (saflaşdırma), daşınma, paylama və anbarlama məsrəfləri ciddi paya malikdir. Xərclərin əhəmiyyətli bir hissəsini, coğrafi bölgələr arasında fərqlilik

göstərən istehsal və paylama xərcləri təşkil edir. Dünya üzrə ortalama, ümumi xərcin təxminən 1/3-ni istehsal və paylama xərcləri təşkil edir [51].

Yaxın Şərqi bəzi yataqlarında bu dəyər, hər barrelə 10 dollardan az və neft çıxarılması çətin olan Şimali dənizi kimi bölgələrdə isə, 53 dollara qədər yüksəlməkdədir. Dünya üzrə orta istehsal xərcləri isə hər barrelə təxmini olaraq 5-6 dollar civarındadır (Diqram 1.2).

Diqram 1.2



Neft bazarı xam neftin axtarılması və istehsalından başlamaq üzrə saflaşdırılması, bölüşdürülməsi və anbarlanması ehtiva edən şaquli bir inteqrasiya sistemindən ibarətdir. Bu bazarda vahid istehsal xərcləri sahənin quruluşuna, hidrokarbonun xüsusiyyətinə, istifadə texnologiyasına və istehsal həcminə bağlı olduğu qədər, ölkədəki hüquqi və inzibati quruluşa görə də dəyişməkdədir.

Neftin qiymətinin formalaşmasına təsir edən əsas xərc maddələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

İstehsal xərcləri

Xam neftin texniki istehsal xərclərinə axtarış sərmayələrinin amortizasiya xərclərinə əlavə olaraq, aşağıdakı bəzi dəyişən istehsalat xərcləri də daxildir:

1. Axtarış-kəşfiyyat xərcləri- sahə üzərində aparılan kəşfiyyat işləri və axtarış, qazma, geoloji və geofiziki xərclər;
2. İnkişafetdirmə xərcləri- yataqların istehsala hazırlanması ilə əlaqədar bu xərclər investisiyaların əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir.
3. Əməliyyat xərcləri- yataqların yaxşı işləməsini təmin etmək üçün lazım olan gündəlik müəssisə xərcləri.

Bu üç böyük xərc maddələrinin nisbi iqtisadi əhəmiyyəti yataqlara görə fərqlidir. Çəkilən xərclər içərisində ortalama olaraq, 10-20 %-i axtarışın, 40-60 %-i inkişaf etdirmənin və 20-50%-i də müəssisə xərclərinin payına düşür.

İstehsal xərcləri, axtarışın quruda və ya dənizdə olmasına görə də fərqlənir. Dənizdəki qazma xərcləri quruda olduğu kimi yalnız coğrafi bölgələrə və platforma tiplərinə görə deyil, xüsusilə suyun dərinliyi baxımından da xeyli fərqlənir.

Daşınma xərcləri

Neftin daşınma xərclərində xam neftin coğrafi yeri əhəmiyyətli bir yer tutur. İri həcmdə daşınmada boru xətti və ya tankerdən istifadə edilir.

Boru kəməri ilə daşınma zamanı istehsalçı və istehlakçı ölkələrin inşa edilən boru xəttinin nə dərəcədə sahibi olması neftin qiymətinə ciddi təsir göstərir. Boru kəməri ilə daşınması xərci investisiya ilə biznes xərclərini ibarətdir. Material, tranzit haqqı, dəyən zərərlər üçün ərazi sahiblərinə ödənilən kompensasiyalar, müxtəlif xərclər və nasos stansiyaları kimi xərc maddələri sərmayənin əsas strukturunu formalaşdırır. Əməliyyat xərcləri isə, personal, enerji və xidmət xərclərini əhatə edir. Digər xərc maddələrini sığorta, icarə, ümumtəsərrüfat və digət ümumi xərclər təşkil edir.

Daşınma xərclərinin müəyyən edilməsində neftin xarakteristikaları (xüsusilə özlülük), yükləmə nöqtəsi ilə çatdırılma terminalı arasındakı uzaqlıq kimi faktorlar əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Neftin tanker ilə daşınması, neft gəmilərinin çatdırılması lazım olan məsafələr artdıqca gedərək əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır. Tankerlə daşıma xərci amortizasiya və maliyyə, biznes ilə liman və yanacaq xərclərini ibarətdir.

Emal (saflaşdırma) xərcləri

Emal prosesində əməliyyat xərclərinin həcmi çox sayda parametərə bağlıdır. Bunlardan ən mühümləri: zavodların yaşı, istehsal gücü, komplekslik səviyyəsi, iş şəkli ilə sabit və dəyişən xərcləridir.

İşlənən xam neft miqdarından asılı olan sabit xərclərin içərisinə amortizasiya və maliyyə xərcləri ilə xidmət, əmək haqqı, ümumi xərclər və sigortalardan ibarət sabit müəssisə xərcləri iştirak etməkdədir. Dəyişən xərclər isə dəyişən əməliyyat xərcləri və köməkçi maddələrdən ibarətdir.

Paylanma xərcləri

Bu xərclər, böyük ölçüdə paylanma şəkillərinə bağlıdır. Neft məhsulları, emalı və istehlakçılar arasında növlərinə və istifadə yerlərinə görə fərqli yollar tətbiq edilir.

Neft kimi, böyük miqdarda təslim edilən məhsullar emal müəssisələri və ya müstəqil böyük paylayıcı idxalatçı şirkətləri tərəfindən satılır.

Emal və ya idxalatçı şirkətlərin son istehlakçıya satış etməsinə birbaşa satış deyilir və bu satışlar bir razılaşma çərçivəsində baza qiymət, ödəmə şərtləri və qiymət tənzimləmələri təyin olunaraq edilməkdədir. Birbaşa satışlar ümumiyyətlə, böyük istehlakçılara edilən satışlardır.

Agentlik və ya broker vasitəçiliyi ilə satışlar, ümumi olaraq xidmət stansiyalarında yanacağın paylanmasında tətbiq olunur. Neft şirkətləri istehsal etdikləri məhsulların böyük bir hissəsinin satışını dilerlər vasitəsilə həyata keçirirlər. Bu dilerlər toptansatış və pərakəndə dilerlər olaraq iki yerə ayrılır. Toptansatış diler məhsulu başqa bir dilerə, pərakəndə diler isə, məhsulu son istehlakçılara satır [30, s.80].

Dünya neft bazarında neftin qiymətinə tələb-təklif və qiymətin formalaşmasına əhəmiyyətli ölçüdə təsir edən çox sayda strukturlar və amillər vardır. Bu amillərdən başlıcaları aşağıdakılardır:

- OPEC (Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı)
- Digər iri istehsalçılar (Rusiya Federasiyası, Meksika, Norveç, ...)
- OECD / Beynəlxalq Enerji Agentliyi (BEA)
- ABŞ (tək başına hərəkət edə bilən və təyin edici olan bir ölkə qismində)
- Böyük Neft Şirkətləri (Exxon-Mobil, BP-Amoco-ARCO, Shell, Aramco, Lukoil, ENI, ...)
- Beynəlxalq birjalar (New York Merchantile Exchange və s.)
- Enerji məsələləri üzrə beynəlxalq nəşrlər, beyn mərkəzləri və s.

Bu təşkilatlar bəzən öz aralarında razılığa gələrək, əksər hallarda öz mənafevləri istiqamətində neftə tələb və təklif üzərində təzyiq edərək qiymətlərə yön verməyə çalışırlar.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, ölkələrin anbarda mal rezervi, ölkələrin strateji neft ehtiyatları, böhranların ortaya çıxdığı dövrün mövsüm şərtləri (xüsusilə qış dövrlərində tələbin artması) kimi faktorlar da, bazar və qiymətlərə təsir etməkdədir.

Qiymətin əmələ gəlməsində tələb nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli yerlərdən birini də ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi tutur. 1998-ci ildə Asiyada yaşandığı kimi, regional iqtisadi və siyasi fəaliyyətlərdəki qarışıqlıqlar da neft qiymətlərini təsir etməkdədir.

Brent neftin qiyməti Londondakı Beynəlxalq Neft Ticarəti (International Petroleum Exchange - IPE) tərəfindən təyin olunarkən, WTI neftinin qiyməti Nyu-York birjasında təyin edilir.

Bazarda iştirak edən neft növlərinin qiymətləri, ümumiyyətlə Brent nefti baza kimi götürülərək təyin olunur. WTI neftinin qiyməti, orta hesabla Brent neft

qiymətindən adətən 2 dollar baha olur. OPEC neftinin qiyməti isə, ümumiyyətlə Brent neftindən bir bənd aşağı olur.

Neft strateji əhəmiyyəti bir əmtəə olduğundan, qiymətinin yalnız tələb və təklif komponentləri istiqamətində təyin olunmadığını söyləmək mümkündür. Xüsusilə, maliyyə bazarların çox inkişaf etdiyi və genişləndiyi indiki vaxtda neftə əsaslanan maliyyə alətləri səbəbindən neftin qiymətinin daha çox maliyyə bazarlarında təyin olduğu müşahidə edilir. Bu vəziyyət isə neftin qiymətindən müxtəlif spekulyativ hərəkətlərin ola biləcəyi düşüncəsini doğurmaqdadır.

Bununla yanaşı, neftin qiymətinə tələb və təklifin xeyli dərəcədə təsirini nəzərə almaq lazımdır.

Neftə olan tələb ilk növbədə dünya iqtisadiyyatının inkişaf tempindən, həmçinin, iqtisadiyyatın enerji və nefttutumluğundan, iqlim şəraitindən, enerji istehlak edən texnologiyaların səmərəliliyindən və digər yanacaq növlərinin rəqabətqabiliyyətliliyindən asılıdır.

Dünya bazarında neft təklifi neftə olan tələbdən, geoloji-texnoloji amillərdən, dünya istehsalının və neft ixracının strukturundan, neft hasil edən ölkələrin siyasətindən, həmçinin, hərbi əməliyyatlar kimi təsadüfi xarakterli amillərdən asılıdır.

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi neftə olan tələbə və neftin qiymətinə təsir göstərən əsas amillərdən biri sayılır. Belə ki, ayrı-ayrı ölkələrin, xüsusilə, inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin iqtisadi inkişaf tempi artdıqca, neftə olan tələb də yüksəlir və nəticədə, neftin qiymətində artım baş verir. Məsələn, 1991-2005-ci illərdə dünya iqtisadiyyatının 1 % artması neftə olan tələbin 0.37 % artmasına və qiymətinin 1.33 ABŞ dolları artmasına gətirib çıxardı [29, s.88].

Neftin qiyməti

Neftin qiyməti dedikdə, əsasən fyuçers bazarda sərbəst ticarəti edilən neftin marka növlərindən (müəyyən tərkibə- kükürdə və sıxlığa- malik olan neft növü) birinin hər barrelinə (1 neft barrel=158,987 litr) müəyyənləşdirilmiş spot qiymət başa düşülür. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, daha çox Şimal Dənizində hasil olunan Brent neftinin qiyməti nəzərə alınır. Digər növ neftin qiyməti onların keyfiyyətindən, tərkibində

kükürd və sıxlığının həcmindən, yerləşməsi yerindən və s. asılıdır. Bu parametrlərdən asılı olaraq neftin yüngül, orta və ağır növləri mövcuddur. Yüngül növlər daha qiymətli hesab olunur. Bu onunla bağlıdır ki, neftin yüngül növlərindən daha çox yüngül neft məhsulları (benzin və s.) almaq olar.

Dünyada 3 əsas marka neft növü var: Brent Blend, West Texas Intermediate (WTI) və Dubai Crude. Bu növlərin qiymətləri beynəlxalq kotirovka agentlikləri tərəfindən nəşr olunur və aşağıdakı regionlarda müəyyənləşdirilir:

- “Brent” markalı neft Şimal Dənizində hasil olunur, Avropa və Asiya bazarlarına satılır. İxrac olunan neftin 70 %-nin qiyməti birbaşa və ya dolayı yolla kotirovka bazasında müəyyən edilir. Bu markanın ticarəti Intercontinental Exchange (İCE) birjasında aparılır, Avropa və OPEC ölkələri üçün standart qiymətlər müəyyənləşdirilir.
- WTI neft markası (Texas Light Sweet – kimi də adlandırılır) qərb yarımkürəsində (ABŞ) istehsal olunur və digər neft növlərini qiymətlərinin müəyyən edilməsində oriyentir kimi götürülür. Hətta XX əsrdə uzun müddət ərzində bu neft növü yeganə marka sayılmışdır. Bu markanın ticarəti NYMEX bazarında aparılır. Onun qiyməti ABŞ-ın Oklahoma ştatının Kuşinq şəhərində boru xəttində və ya anbarda çatdırılma vaxtına uyğun müəyyənləşdirilir.
- Dubai Crude markası Fars körfəzi, Yaxın Şərqi ölkələrindən Asiya-Sakit Okean regionuna ixrac olunan neftin qiymətinin müəyyən edilməsində istifadə olunur. Bu markanın ticarəti Dubai Mercantile Exchange birjasında aparılır.

Beləliklə, neftin dünya bazarında qiyməti müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır. Bu amillərin təsir səviyyəsi dünyanın iqtisadi inkişaf tempindən, tələb və təklifdən, bir çox iqtisadi və siyasi qərarlardan və s. asılı olaraq dəyişir.

1.2. Dünya neft bazarı və onun inkişaf istiqamətləri

Neft və neft məhsullarının dünya bazarı olduqca incə və həssas sistemi özündə ehtiva edir. Onun formalaşması və strukturu siyasi, iqtisadi, mövsümlilik, regional, nəqliyyat sistemi, neft üzrə anbar qalıqları və s. kimi bir çox amillərin təsirindən asılıdır. Dünya neft bazarı özünəməxsus xüsusiyyətlərə və oyun qaydalarına malikdir.

Neft və neft məhsullarının ticarəti üzrə 2 cür forma mövcuddur: müqavilə və spot formaları.

Müqavilə formasında alıcı və satıcı konkret qiymət və müəyyən edilmiş müddət üzrə razılaşırlar. Əvvəlki illərdə müqavilələr 2,3 və daha uzun müddət üzrə imzalanırdı. Lakin hazırda bu müddət azalmışdır.

Spot müqavilələrdə saziş müddəti qısamüddətli nəzərdə tutulur. Çox hallarda spot ticarət sazişi bir tanker neft və neft məhsullarının ticarətindən ibarət olur. Ona görə də, bu ticarət növündə qiymət saziş gününə konkret tanker üçün müəyyənləşdirilir. Mütəxəssislərin qiymətləndirməsinə görə, hazırda dünyada neft və neft məhsullarının ticarətinin 50-55 %-i spot müqavilələr əsasında həyata keçirilir.

Prinsipcə spot ticarət dünya bazarında daha məntiqlidir. Ondan fərqli olaraq, müqavilə formasında tərəflərdən müqavilə öhdəliklərinə uzun müddət ərzində əməl etmək tələb olunur. Burada tərəflərin bazardakı vəziyyəti əvvəlcədən müəyyən etmək çətinliyi gözləyir.

Spot ticarətdə isə, nə istehsalçı, nə də istehlakçı əvvəlcədən malın qiymətini, sazişin və daşınmanın həcmi proqnozlaşdırma bilmədiyini üçün əməliyyatlar daha məntiqə və tərəflərin mənafeyinə uyğun baş verir. Çünki qiymət hər zaman manipulyasiya obyektinə çevrilə bilər. Digər tərəfdən, neft istehsalçısı kifayət qədər mürəkkəb vəziyyətdə qalır. Belə ki, neft və neft məhsullarının satışı üzrə uzunmüddətli müqavilə bağlandıqda satıcı bu müddət ərzində müqaviləyə uyğun qiymətə və həcmdə məhsulu istehsal etməyə və satmağa məcbur olur.

Hazırda neft və neft məhsulları bazarında müxtəlif iştirakçılar qrupları fəaliyyət göstərir. Onları müxtəlif əlamətlərinə, məsələn, miqyası, istehsalat, maliyyə, infrastruktur fəaliyyətlərində ixtisaslaşması və s. görə təsnifləşdirmək olar:

1. İri və aparıcı neft şirkətləri (majors); bütün formalarda ticarət aparırlar. Onlar miqyasına görə ən böyük olanlardır, neftin hasilatı və paylanması sahəsində beynəlxalq əməliyyatlarda dominant rol oynayır, dünya bazarının uzunmüddətli və nüfuza malik iştirakçılarıdır. Təqribən spot ticarətin 40 %-i bu şirkətlər payına düşür (BP, Exxon, Mobil, Şell, Şevron və digərləri).
2. Böyük müstəqil neft şirkətləri. Bura neft istehsalının bütün fazalarını, o cümlədən, kəşfiyyat-axtarış fəaliyyətindən başlamış onun satışına qədər bütün prosesləri yerinə yetirən şirkətlər aiddir. Belə şirkətləri daha çox yerli şirkətlər adlandırırlar. Belə ki, onlar əməliyyatların böyük hissəsini əsasən öz ölkələrində həyata keçirirlər. Məsələn, Amoco, Atlantik Riçfild, Aşland, Petrofina və s. Onların payına spot bazarın 10 %-i düşür.
3. Kiçik müstəqil neft şirkətləri – neft istehsalının 1 və ya 2 (geoloji-kəşfiyyat və ya marketinq) fazası üzrə ixtisaslaşırlar.
4. Agentliklər- perspektiv neft ərzailərinin alqı-satqısı əməliyyatları üzrə ixtisaslaşırlar.
5. Maliyyə şirkətləri – neft sənayesinə sərmayə qoymaq üzrə ixtisaslaşırlar. Onlardan neft biznesi sahəsində trust əməliyyatları aparan şirkətlər, səhmələrin alqı-satqısı üzrə broker kontorları, risklərin azaldılması üzrə xüsusi fondlar, sığorta şirkətləri və s. göstərmək olar.
6. Milli neft şirkətləri – istehsalçı ölkənin hökumətinə məxsus şirkətlərdir. Əksər ölkələrdə belə şirkətlər aparıcı dünya neft şirkətləri ilə sıx kooperasiya əlaqəsində olurlar. Belə şirkətlərə Statoyl (Norveç), Elf Akiten (Fransa), Petromin (Səudiyyə Ərəbistanı), Total (Fransa), İran Milli Neft Şirkəti və s. göstərmək olar.
7. Neft ticarətçiləri (treyderlər). Aparıcı və həmçinin milli neft şirkətləri belə firmalardan bəzi xidmətlərin göstərilməsi üçün vasitəçi kimi istifadə edirlər (Fibro, Marc Rich).
8. Dilerlər- məqsədləri alıcı, eləcə də satıcı tapmaq, onlar arasında müqavilə bağlamaq və öz vasitəçilik komissiyonunu almaqdır. Treyderlərdən

fərqli olaraq dilerlər malı əldə etmələr və məsuliyyət daşıyırlar. Onların əsas funksiyası dünya neft bazarında kommersiya əlaqələrinin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsidir.

9. İnformasiya şirkətləri – neft bazarında informasiya xidmətləri göstərən şirkətlərdir [39, s.118].

Qeyd edək ki, neftin qiymətlərinin dinamikası müxtəlif informasiya mənbələrindən öyrənilir. Bu informasiya mənbələrindən biri bazar informasiya bulletenləridir. Ən məşhur bazar informasiya bulletenlərindən McGraw-Hill qrupu tərəfindən buraxılan neft bazarları və qiymətləri üzrə Platt's bulletenləri, Petroleum Intelligence Weekly həftəliyi və Petroleum Argus informasiya agentliyinin məlumatlarını göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, neft və neft məhsulları bazarı tamamilə özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik bazardır. Bu məhsulların reallaşdırıldığı bazar dünyanın inkişaf etmiş aparıcı dövlətlərində yerləşən fond birjalari hesab edilir. Dünyada təqribən 130 civarında iri fond birjalari fəaliyyətdədir. Bu birjalarda satışı həyata keçirilən əmtəələrin 30-40%-ni sənaye məhsulları təşkil edir ki, onların da əsas yeri neft və neft məhsulları tutur. Bu birjalar içərisində ən çox bazar kapitalına malik olanlar aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 1.1):

Cədvəl 1.1

№	Fond birjasının adı	Bazar kapitalının həcmi (trln \$)
1.	Nyu – York fond birjası	20,692
2.	Tokiyo fond birjası	4,679
3.	NASDAQ	4,163
4.	London fond birjası	4,023
5.	Honkonq fond birjası	2,124
6.	Toronto fond birjası	1,985
7.	Frankfurt fond birjası (Deutsche Börse)	1,973
8.	Şanxay fond birjası	1,738
9.	Madrid fond birjası (BME Spanish Exchanges)	1,515
10.	Avstraliya fond birjası	1,324
11.	İsveçrə fond birjası SWX	1,318
12.	Nordic Stock Exchange Group OMX (birləşmiş birjalar: Kopenhagen, Helsinki, İspaniya, Stokholm, Tallin və Vilnos)	1,296
13.	Milan fond birjası (İtaliya fond birjası)	1,123
14.	Bombey fond birjası	1,005
15.	Koreya fond birjası	1,001

Mənbə: World Federation of Stock Exchanges

Dünya bazarında neftin qiymətinin formalaşmasına aşkar olunmuş neft ehtiyatlarının həcmi böyük təsirə malikdir.

Qlobal neft ehtiyatlarına nəzər saldığımızda kafilik baxımından rezervlərin uzun müddət ehtiyacı qarşılıyacaq vəziyyətdə olduğunu deyə bilərik. Hazırda aşkar edilmiş istehsal oluna bilən rezervlərin ən az 50 il daha qlobal tələbi təmin edə biləcək səviyyədə olduğu təxmin edilir.

Təsdiq olunmuş dünya neft ehtiyatları

Təsdiq olunmuş neft ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi həmişə təqribi xarakter daşıyır. Onun dəqiqliyi bir neçə amildən asılıdır. Bu amillər arasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- ərazinin geoloji öyrənilməsi səviyyəsi,
- keçmişdə həyata keçirilmiş axtarış-kəşfiyyat işlərinin miqyası,

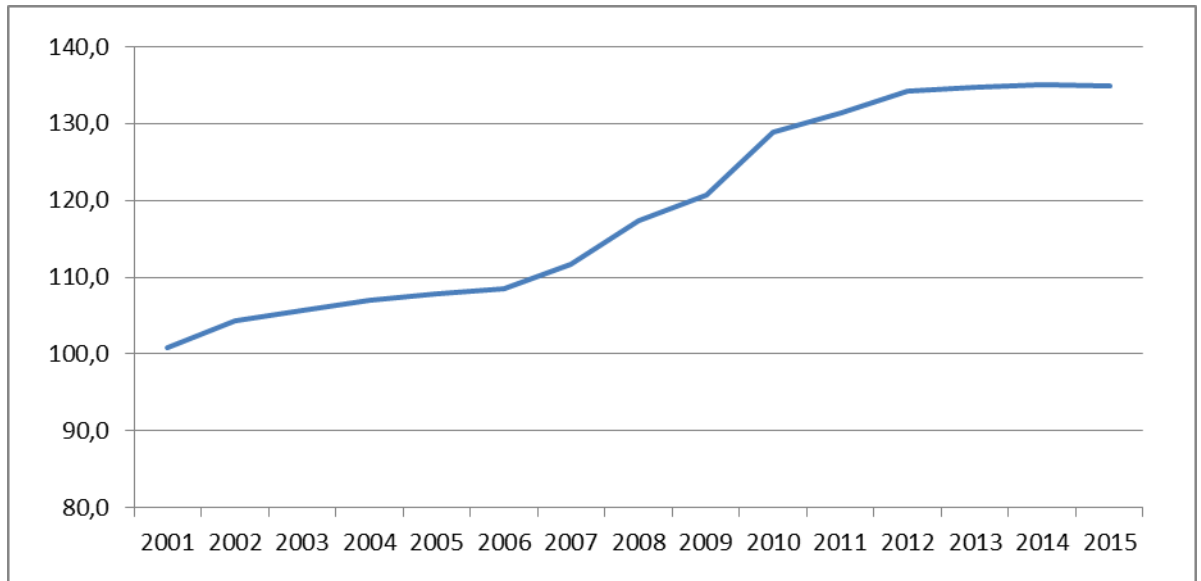
- geoloji və axtarış-kəşfiyyat işləri nəticəsində əldə edilmiş nəticələrin emalı prosesində istifadə olunan meyar və metodlar,
- iqtisadi, siyasi və hətta siyasi amillər: bu amillər şirkət və hətta ölkələri neft ehtiyatları üzrə daha yüksək və ya daha aşağı rəqəmləri dərc etməyə vədar edə bilər.

Geoloji-axtarış və kəşfiyyat işlərinin miqyası aşağıdakı amillər əsasında müəyyən olunur:

- neftə olan tələbatın daimi artımı,
- Neftin dünya qiymətlərinin uzunmüddətli dinamikası,
- Axtarış və kəşfiyyat və hasilat texnologiyasının inkişaf səviyyəsi,
- Ekoloji və mədəni-tarixi amillər: ehtimal edilən neft ehtiyatlarının qoruqlar və ya mədəni-tarixi obyektlər yanında yerləşməsi bu ehtiyatlarda kəşfiyyat işlərinin aparılmasına mane ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq mənbələrdə istifadə olunan “təsdiq edilmiş neft ehtiyatları” termini MDB ölkələrindən başqa bütün digər ölkələrdə neftin müvafiq dünya qiymətləri və istifadə olunan texnologiya səviyyəsində, yəni neft hasilatı iqtisadi cəhətdən sərfəli olduğu şəraitdə çıxarıla bilən təsdiq edilmiş neft ehtiyatlarını müəyyən edir. Lakin MDB ölkələrində təsdiq edilmiş neft ehtiyatları fərqli qiymətləndirilir, yəni onun hasilatının iqtisadi cəhətdən sərfəli olduğu nəzərə alınmır.

Diaqram 1.3. Təsdiq olunmuş dünya neft ehtiyatlarının dinamikası,
2000-ci il=100

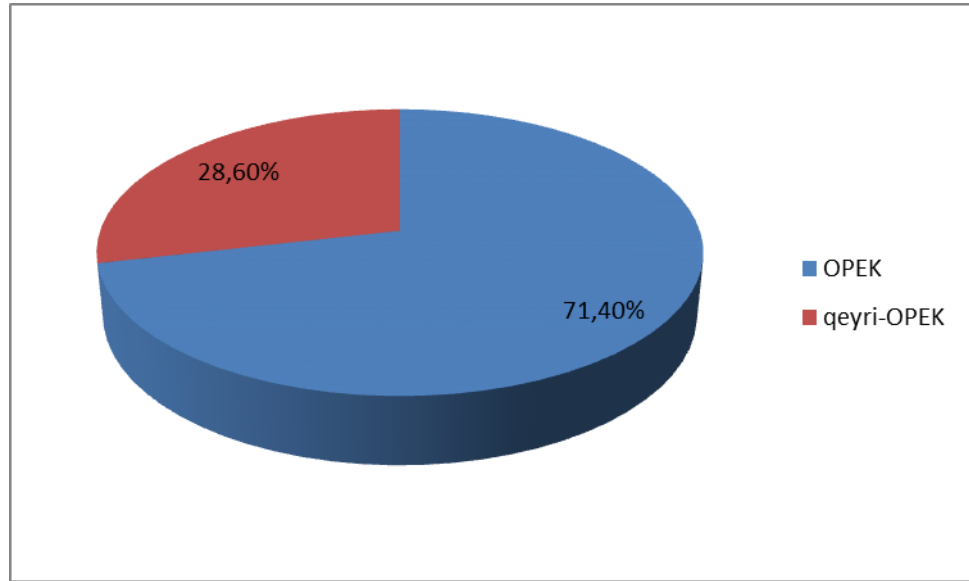


Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

2012-ci ildən etibarən təsdiq olunmuş dünya neft ehtiyatlarının səviyyəsi sabit qalmışdır. 2015-ci ildə təsdiq olunmuş dünya neft ehtiyatları 239,4 mlrd. t təşkil etmişdir ki, bu da 2011-ci illə müqayisədə 2,7%, 2000-ci illə müqayisədə 35% çoxdur.

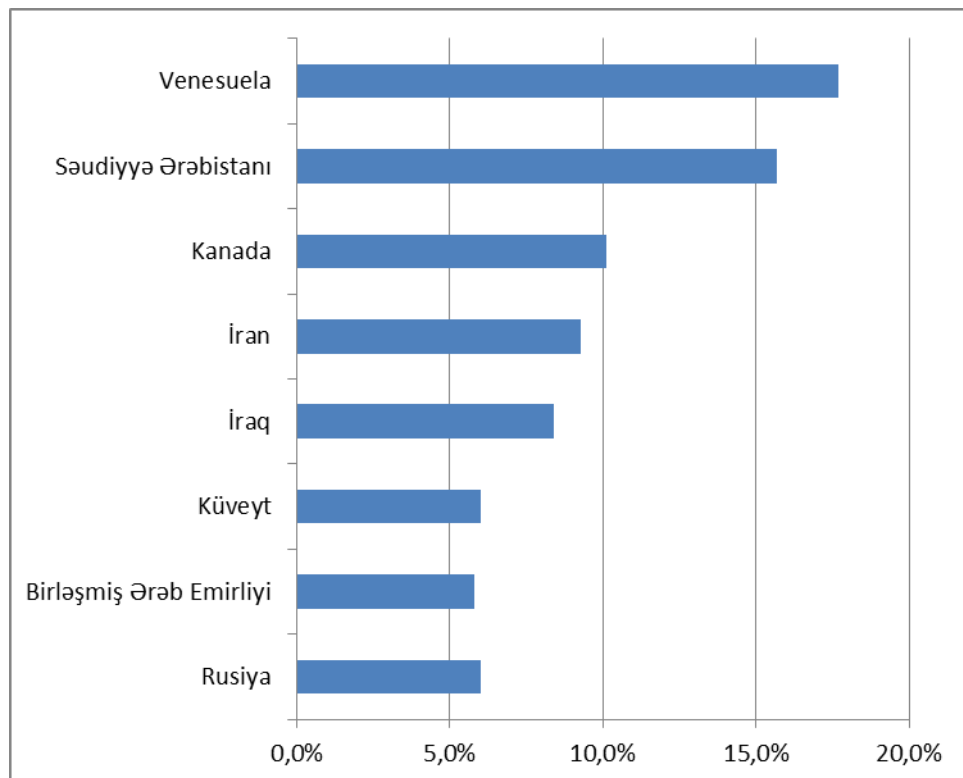
2015-ci ildə təsdiq olunmuş neft ehtiyatlarının 71,4%-i OPEC ölkələrində və yalnız 28,6%-i digər ölkələrdə məskunlaşır (Diaqram 1.4). Qeyd edək ki, 2011-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə təsdiq olunmuş neft ehtiyatlarında OPEC ölkələrinin xüsusi çəkisi 1 faiz bəndi artmışdır.

Diaqram 1.4. OPEC ölkələrinin təsdiq olunmuş neft ehtiyatlarında xüsusi çəkisi, 2015



Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Diaqram 1.5. Təsdiq olunmuş neft ehtiyatları, 2015

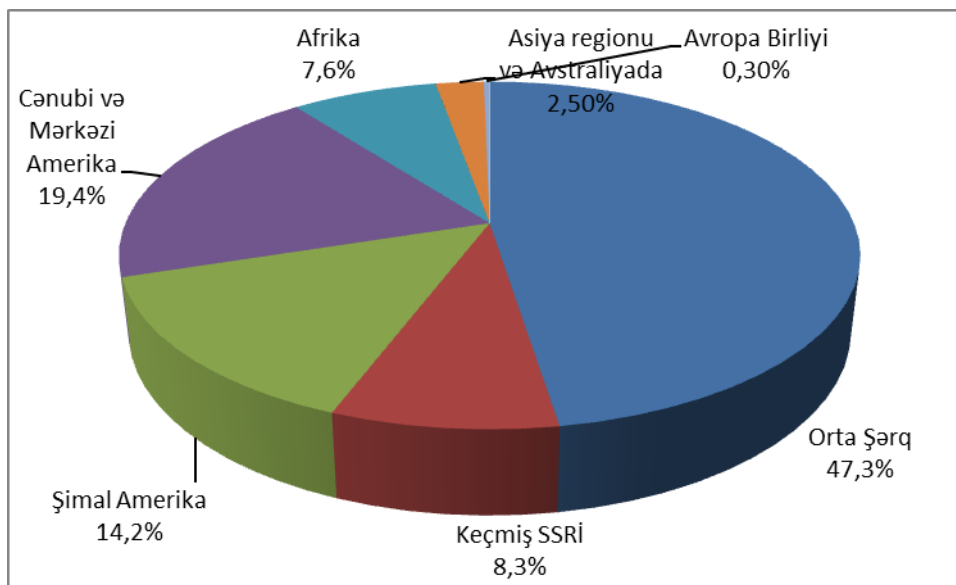


Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Təsdiq olunmuş neft ehtiyatlarına görə birinci yeri Venesuela tutur. Belə ki, Venesuelada təsdiq olunmuş neft ehtiyatları 47 mlrd. ton təşkil edir ki, bu da dünya ehtiyatlarının 17,7%-ni təşkil edir. İkinci yerdə Səudiyyə Ərəbistanı (36,6 mlrd. ton və ya dünya ehtiyatlarının 15,7%-i), üçüncü yerdə Kanada (27,8 mlrd. ton, və ya dünya ehtiyatlarının 10,1%-i) yerləşir (Diaqram 1.5). İranda təsdiq olunmuş neft ehtiyatları dünya ehtiyatlarının 9,3%-ni, İraqda 8,4%-ni, Küveytdə 6%-ni, Birləşmiş Ərəb Əmirliyində 5,8%-ni, Rusiyada isə 6%-ni təşkil edir.

Şərqi və Qərbi Avropa ölkələrində ən böyük təsdiq olunmuş ehtiyatlara malik olan Norvecdə bu göstərici 1 mlrd. ton, yəni dünya ehtiyatlarının 0,5%-ni, Böyük Britaniyada 0,4 mlrd. ton və ya dünya ehtiyatlarının 0,2%-ni təşkil edir.

Diaqram 1.6. Təsdiq olunmuş neft ehtiyatlarının regional bölgüsü, 2015



Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Beləliklə, təsdiq olunmuş neft ehtiyatlarının 47,3%-i Orta Şərq ölkələrində, 19,4%-i Cənubi və Mərkəzi Amerikada, 14%-i Şimal Amerikada, 7,6%-i Afrikada, 8,3%-i keçmiş Sovet Respublikalarında, 2,5%-i Asiya regionu və Avstraliyada, 0,3%-i isə Avropa Birliyi ölkələrində yerləşir (diaqram 1.6).

Neftlə təminat səviyyəsini xarakterizə edən neft ehtiyatlarının neft hasilatına nisbəti göstəricisinə görə neft ilə ən çox təmin olunan ölkələr Venesuela, Liviya və

Suriyadır. Belə ki, Venesuela təsdiq edilmiş ehtiyatlarının neft hasilatına nisbəti 313,9 təşkil edir, yəni bu ölkələrin neft ehtiyatları 300-dan çox ilə bəs edəcək qədərdir. Liviyada bu göstərici 306,8 il, Suriyada isə 253,7 il təşkil edir. Yeməndə bu göstərici 176,5 il, İranda 110,3 il, Kanadada 107,6 il, İraqda 97,2 il, Küveytdə 89,8 il, Birləşmiş Ərəb Əmirliyində 68,7 il, Cənubi Sudanda 64,9 il, Səudiyyə Ərəbistanında 60,8 il, Çadda 52,4 il, Qazaxıstanda 49,3 il, Nigeriyada 43,2 il təşkil edir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda bu göstərici 22,8 il təşkil edir (cədvəl 1.2).

Cədvəl 1.2

Təsdiq edilmiş neft ehtiyatlarının neft hasilatına nisbəti (E/h nisbəti), 2015-ci il, il

Ölkələr	E/h nisbəti
Venesuela	313,9
Liviya	306,8
Suriya	253,7
Yemən	176,5
İran	110,3
Kanada	107,6
İraq	97,2
Küveyt	89,8
BƏƏ	68,7
Cənubi Sudan	64,9
Səudiyyə Ərəbistanı	60,8
Çad	52,4
Kazağıstan	49,3
Nigeriya	43,2
Azərbaycan	22,8

Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Yuxarıda göstərilən rəqəmlər yalnız təsdiq edilmiş neft ehtiyatlarına aiddir və proqnoz və ehtimal göstəriciləri daxil etmir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, asan çıxarılabilən yeni neft ehtiyatların aşkarlanması ildən ilə azalmaqdadır. Açıq neft yataqlarının sayı keçən əsrin 60-70-ci illərdə artırdı, sonradan isə azalmağa başladı. Ən çox azalma iri yataqların artımında olmuşdur və hal hazırda dünya hasilatının 80%-i 1973-ci ildən əvvəl açılmış yataqlardan həyata keçirilir [41,s.30]. Lakin neft kəşfiyyəti və neft hasilatı texnologiyaları inkişaf etdikcə kəşfiyyat işləri hətta çətinliklə çıxarılabilən neftin daha dəqiq həcmi müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, təsdiq edilmiş ehtiyatların həcmi daimi dəyişməkdədir.

Neft ehtiyatlarının böyük hissəsi dövlət neft şirkətlərinə məxsusdur. Bu, gəlirin böyük hissəsini neft ixracı təşkil edən ölkələrdə neft sənayesi ən mühüm sahə olması ilə əlaqəlidir. Bu ölkələrdə büdcə gəlirlərinin doldurulması və qeyri-neft sektorunun inkişafı məhz neft gəlirlərindən asılıdır.

1.3 Neftin dünya bazarındakı qiymətlərinin formalaşmasında OPEC amili

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, neft qiymətlərinə nəzarət edən əsas qurumlardan biri OPEC-dir. OPEC (Neft İxrac Edən Ölkələr Birliyi (The Organization of the Petroleum Exporting Countries) – neft ixrac edən ölkələr tərəfindən neftin qiymətinin tənzimlənməsi məqsədi ilə yaradılan təşkilatdır. Bu təşkilatın üzvləri iqtisadiyyatı əsasən neftdən asılı olan dövlətlərdir. Təşkilatın yaranması təşəbbüsü ilk dəfə 1949-cu ildə Venesuela tərəfindən göstərilsə də, OPEC daim fəaliyyətdə olan qeyri-hökumət təşkilatı kimi 1960-cı il sentyabr ayının 10-14-də Bağdadda keçirilən konfransda təşkil olunub. Təşkilata əvvəlcə İran, İraq, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı və Venesuela daxil olub. Bu 5 ölkəyə sonradan Qətər (1961), İndoneziya (1962 (2007-ci ildə İndoneziya təşkilatdan çıxdı), Liviya (1962), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (1967), Əlcəzair (1969), Nigeriya (1971), Ekvador (1973), Qabon (1975-1994), Anqola (2007) qoşulub. Təşkilatın qərargahı 1965-ci ildən Vyanada yerləşir. Hazırda OPEC-in 12 üzvü var [68].

Qeyd edək ki, OPEC ölkələrinin neft bazarlarına təsiri heç də həmişə yüksək olmayıb və yalnız keçən əsrin 70-ci illərindən etibarən güclənmiş və 90-cı illərdən etibarən bu təşkilatının rolunun azalması müşahidə olunur.

Beləliklə, dünya neft bazarında üstünlük təşkil etdiyi qiymətqoyma prinsiplərindən asılı olaraq XX əsrin ikinci yarısından etibarən dünya neft qiymətlərində dörd əsas mərhələni qeyd etmək olar.

Birinci mərhələ - 1973-cü ilədək – “yeddi bacı” adlanan əsas neft şirkətlərinin üstünlük təşkil etdiyi dövr.

Bu hadisələr dünya neft bazarının yeni mərhələyə daxil olmasına gətirib çıxartdı. OPEC-in mövqeyinin dünya neft bazarında güclənməsi və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə neft hasilatının milliləşdirilməsi nəticəsində Qərb şirkətlərinin mövqelərinin zəiflənməsi neft qiymətlərini inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqlarına cavab verən səviyyəyə qaldırdı – neft qiymətləri qısa müddət ərzində 5 dəfədən çox artdı və bu, neft böhranına gətirib çıxartdı.

Neft qiymətlərinin artımı keçən əsrin 80-ci illərin əvvəlinə qədər davam etmiş və onun pik nöqtəsi 1980-cı ildə 37 dollar/barel olmuşdur

İkinci mərhələ - 1973-1986-ci illər – OPEC ölkələrinin dünya neft qiymətlərinə ciddi təsir etdiyi dövr.

Üçüncü mərhələ - 1986-2001-ci illər – neft bazarında iri müstəqil ixracatçı ölkələrin yaranması və birja ticarəti həcmının artımı ilə əlaqədar OPEC-in təsirinin müəyyən dərəcədə azalması.

Dördüncü mərhələ - 2001-cü ildən indiyədək – dünya neft bazarında liberallaşma proseslərinin sürətləndiyi, tədarükün sabitliyini artırmaq məqsədilə əsas neft idxalçıları tərəfindən neft tədarükünün diversifikasiyasının başlandığı, qloballaşma şəraitində neft satışında fyuçers və digər müddətli sövdələşmələrin üstünlük təşkil etdiyi dövr.

İlk iki mərhələdə dünya neft bazarında kartel qiymətqoyma üstünlük təşkil edirdi. Birinci mərhələdə kartel yeddi ən iri şaquli inteqrasiya olunan beynəlxalq neft şirkətlərindən ibarət idi (ABŞ şirkətləri Ekson, Mobil, Qalf, Teksako, Standart Oyl of Kaliforniya (SOCAL), Böyük Britaniya şirkəti Britiş Petroleum, Böyük Britaniya-Hollandiya şirkəti Royal-Daç/Şell) və bu şirkətlər neft istehlakçılarının maraqlarına uyğun olaraq neft qiymətlərini aşağı səviyyədə (1,5-3 doll/barrel) saxlayırdılar.

Neft bazarında beynəlxalq neft şirkətləri üstünlük təşkil etdiyi dövrdə bazarda əsasən kartelin ayrı-ayrı şirkətləri və ana ölkələri bazarlarındakı müstəqil şirkətlər

arasında üfuqi rəqabət mövcud idi. Bu şirkətlərin ayrı-ayrı bölmələri arasında şaquli rəqabət demək olar ki, mövcud deyildi.

Beləliklə, 1973-cü ilədək dünya neft bazarını inkişaf etmiş ölkələrdən olan 7 iri neft şirkətləri bölürdülər. Neftin hasilatı isə (dünya neft hasilatının 73%-i) əsasən Ərəb ölkələrində həyata keçirilirdi, halbuki neftin əsas istehlakçıları (dünya neft istehlakının 72%-i) inkişaf etmiş ölkələr idi.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı neft istehlakının kəskin artımı ilə müşahidə olunsa da neft şirkətlərinin inhisarçı mövqeyi neft qiymətləri sabit səviyyədə saxlamağa imkan verirdi və bu, neft şirkətlərinə nisbətən aşağı, lakin sabit mənfəət əldə etməyə imkan verirdi.

Dünya neft qiymətlərinin çox aşağı səviyyədə (3 dollardan aşağı) olması inkişaf etmiş ölkələrin neft idxalından asılılığını artırırdı – neft qiymətləri aşağı olduğu şəraitdə neft hasilatı yalnız hasilat və nəqliyyat xərcləri aşağı olduğu ölkələrdə, yəni əsasən Orta Şərq ölkələrində rentabelli idi.

Birinci mərhələdə qiymətqoymada aşağıdakılar üstünlük təşkil edirdi:

- birincisi, neft ödəmələrini minimallaşdırmaq məqsədilə şaquli inteqrasiya olunan neft şirkətlərinin istifadə etdiyi transfert (inhisardaxili) qiymətlər;

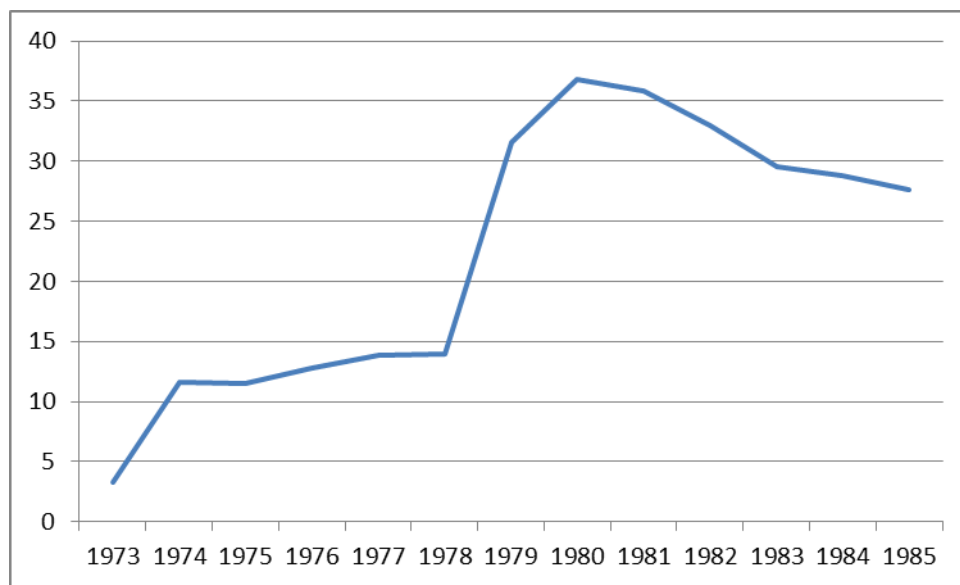
- ikincisi, beynəlxalq neft şirkətlərinin konsiseoner olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrin büdcələrinə vergi ödəmələrinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan məlumat qiymətləri;

- üçüncüsü, müstəqil şirkətlərin iştirak etdiyi bazar segmentində istifadə olunan bazar qiymətləri. Burada real əmtəə ilə uzunmüddətli sövdələşmələr üstünlük təşkil edirdi.

Qeyd edək ki, dünya neft hasilatının $\frac{3}{4}$ -nü təmin edən inkişaf etməkdə olan iri neft ixracatçı ölkələri neft satışından əldə olunan gəlirin bölüşdürülməsi prinsipi qane etmirdi və onlar bu bölüşdürməni ədalətsiz hesab edirdi. Nəticədə on üç əsas neft ixracatçı ölkələr dünya neft bazarında öz maraqlarını qorumaq məqsədilə OPEC-i təsis etdilər və neft hasilatını milliləşdirdilər.

Bu hadisələr dünya neft bazarının yeni mərhələyə daxil olmasına gətirib çıxartdı. OPEC-in mövqeyinin dünya neft bazarında güclənməsi və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə neft hasilatının milliləşdirilməsi nəticəsində Qərb şirkətlərinin mövqelərinin zəiflənməsi neft qiymətlərini inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqlarına cavab verən səviyyəyə qaldırdı – neft qiymətləri qısa müddət ərzində 5 dəfədən çox artdı və bu, neft böhranına gətirib çıxartdı.

Neft qiymətlərinin artımı keçən əsrin 80-ci illərin əvvəlinə qədər davam etmiş və onun pik nöqtəsi 1980-ci ildə 37 dollar/barel olmuşdur (diaqram 1.7).



Mənbə: BP Statistical review of world energy, June 2016.

Diaqram 1.7. Dünya neft qiymətləri, Brent, doll/barrel (1973-1985)

Dünya neft qiymətlərinin artmasını şərtləndirən digər amil ondan ibarətdir ki, 1980-ci illərə qədər ABŞ-ın özü neft hasil etmədiyi üçün qiymətlərin artımını məhdudlaşdırmağa çalışırdı. Lakin 1980-ci illərdə OPEC ölkələri dünya neft qiymətinin artırmasına nail olandan və ABŞ-ın özündə neft istehsalı artandan sonra ABŞ-ın neft qiymətinə nəzarəti aradan götürüldü və ya xeyli zəiflədi.

Neft qiymətlərinin kəskin artımı həmçinin neftin maya dəyəri yüksək olan ölkələrə də (Rusiya, Böyük Britaniya, Meksika, Afrika ölkələri) neft hasilatını və

ixracını artırmağa imkan verdi. Bunun nəticəsində OPEC ölkələrinin neft ixracında xüsusi çəkisi azalmağa başladı.

1973-cü ildən sonra OPEC ölkələrinin neft bazarında nüfuzunun artması nəticəsində neft bazarında qiymətqoymada üstünlük OPEC ölkələrinə keçdi. Bunun nəticəsi olaraq neft bazarında rəqabətin xüsusiyyəti də dəyişdi – OPEC ölkələrindən olan milli (əsasən dövlət) şirkətlər ilə neft emalı və satışı sahəsində fəaliyyət göstərən inkişaf etmiş ölkələrdən olan müstəqil şirkətlər arasında şaquli rəqabət üstünlük təşkil etməyə başladı.

Qeyd edək ki, bu mərhələdə üfuqi rəqabətin şaquli rəqabət ilə əvəzlənməsi deyil, hər iki növ rəqabətin güclənməsi müşahidə olunurdu. Bir tərəfdən, dövlət (milli) şirkətlər ilə beynəlxalq (özəl) neft şirkətləri arasında rəqabət güclənmişdir. Digər tərəfdən, kəşfiyyat işləri və neft hasilatında üstünlük dövlət (milli) neft şirkətlərinə məxsusdur və onlar neft ehtiyatlarının 90%-i və neft hasilatının 70%-nə nəzarət edirlər.

Lakin neft qiymətlərinin artması inkişaf etmiş ölkələri OPEC-dən asılılığın azalması yollarını axtarmağa vadar etdi. Bu proses 1979-80-cı illərdə baş verən növbəti neft qiymətlərinin kəskin artımından sonra daha da sürətləndi.

- İlk növbədə neft təchizatı mənbələrinin diversifikasiyası tədbirləri həyata keçirməyə başlandı.

- İkincisi, inkişaf etmiş ölkələr özləri neft hasilatını artırdılar.

- Üçüncüsü, neft təbii qazla əvəz olunmağa başladı;

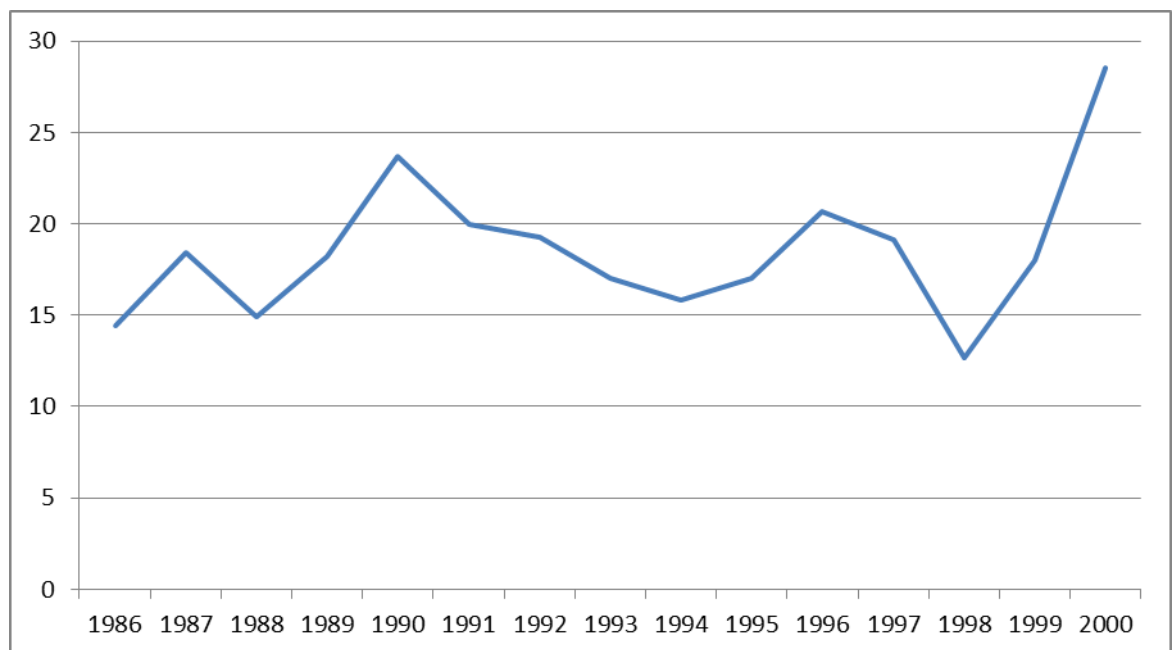
- Dördüncüsü, neft qiymətlərinin artması digər enerji mənbələrini də iqtisadi cəhətdən əlverişli etdi. Burada ilk növbədə alternativ enerji mənbələri (külək, günəş) qeyd etmək olar. Həmçinin nüvə enerjisi, kömürün istehlakının artımı baş verdi.

- Beşincisi, enerjiyə qənaət edən avadanlığının tətbiği sürətləndi.

Bunun nəticəsində keçən əsrin 80-ci illərin ortalarından etibarən neftə dünya tələbinin artım tempinin azalması müşahidə olunur.

Neft təchizatının diversifikasiyası və neftə tələbin azalması nəticəsində OPEC-in nüfuzunun zəifləməsi başladı və bu, 1986-cı ildən etibarən (üçüncü mərhələ) kartel qiymətqoymasının bazar qiymətqoyması ilə əvəz olunmasını şərtləndirdi. Neft qiymətləri çoxlu sayda bazar iştirakçılarının rəqabət mübarizəsi əsasında formalaşmağa və müxtəlif iqtisadi və siyasi proseslər əsasında dünya neft bazarında formalaşan cari tələb və təklifi əks etdirməyə başladı.

Bunun nəticəsində 3-cü mərhələdə dünya neft qiymətlərinin nisbətən sabitləşməsi müşahidə olunur (diaqram 1.8).



Mənbə: BP Statistical review of world energy, June 2016.

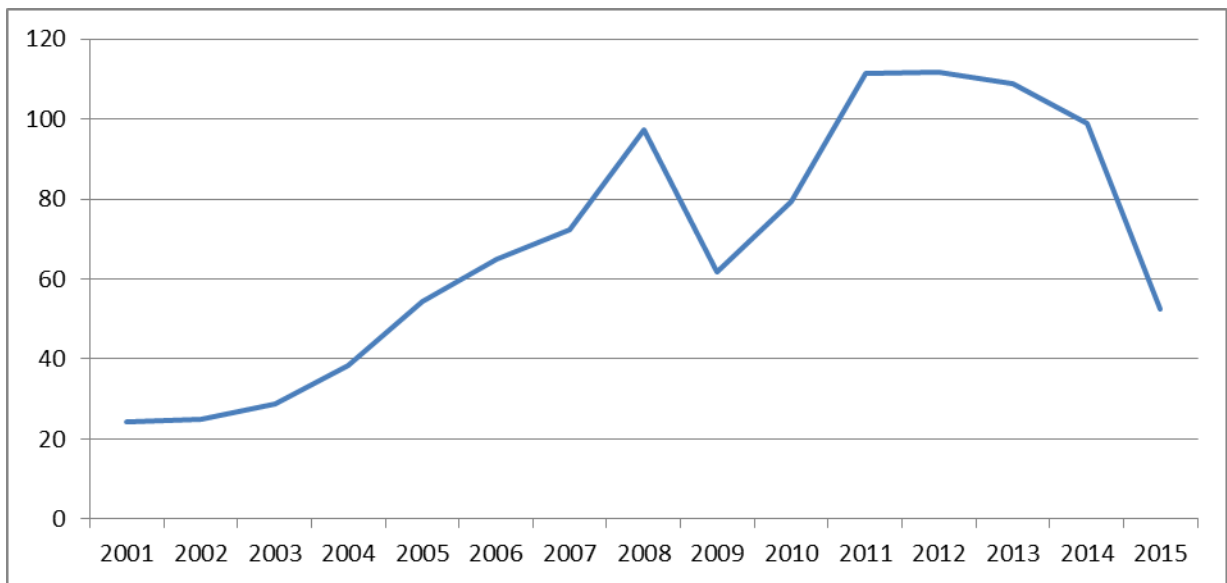
Diaqram 1.8. Dünya neft qiymətləri, Brent, doll/barrel (1986-2000)

2001-ci ildən etibarən dünya neft bazarı yeni, dördüncü mərhələyə daxil oldu. Bu mərhələdə liberallaşma meyillərinin güclənməsi müşahidə olunur. Bu mərhələ aşağıdakı iki mühüm proseslə səciyyələnir: birincisi, iri neft idxalçılarının neft tədarükünün diversifikasiyası ilə əlaqədar neft axınlarının dəyişməsi və, ikincisi, birja ticarətinin rolunun artması və “kağız” neftinin dövriyyəsinin artması. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən ABŞ və digər aparıcı ölkələrdə həyata keçirilən stimullaşdırıcı pul-kredit siyasəti dünya neft bazarında neft qiymətlərinin artması ilə müşayiət olunurdu. Neft qiymətlərinin artımına iki amil təsir edirdi:

Birincisi, dünya iqtisadiyyatının artması neftə olan tələbi artıraraq neft qiymətlərinin artımını şərtləndirirdi.

İkincisi, pul kütləsinin həddən artıq emisiyası əmtəə, o cümlədən neft bazarında spekulativ meyllərini gücləndirirdi ki, bu da neft qiymətlərinin artması ilə nəticələnirdi.

Neft qiymətlərinin artımının 2007-ci ildən etibarən daha da güclənməsi də (Diaqram 1.9) məhz ABŞ və Avropada həyata keçirilən stimullaşdırıcı tədbirlər və pul kütləsinin həddən artıq artması nəticəsində əmtəə bazarlarında spekulativ meyllərinin güclənməsi olmuşdur.



Mənbə: BP Statistical review of world energy, June 2016.

Diaqram 1.9. Dünya neft qiymətləri, Brent, doll/barrel (2001-2015)

Neft qiymətlərinin yüksək səviyyədə olması aşağı rentabelli neft yataqlarına investisiyaların səmərəliliyini artırır ki, bu da neft hasilatının artmasına imkanlar yaradır ki, bu da öz növbəsində neft təchizatının diversifikasiyasını gücləndirir.

Son illərdə isə neftin qiymətində kəskin enmələr müşahidə olunur. Yuxarıdakı diaqramdan görüldüyü kimi neftin qiyməti 2013-cü ildən etibarən 2 dəfədən çox aşağı düşmüşdür ki, bu da neft ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatına mənfi təsir edir.

OPEC təşkilatının iclasında neft hasilatçısı olan bütün ölkələrin maliyyə problemləri ilə qarşılaşmasına baxmayaraq (Səudiyyə Ərəbistanının dövlət büdcəsi

neftin 1 bareli üçün 90 dollardan hesablanıb) neft qiymətlərini artırmaq məqsədilə hasilatı azaltmaması barədə qərar verməsi də neftin ucuzlaşmasında siyasi amillərin mövcud olduğu barədə ehtimalları gücləndirir. Nəticədə dünya bazarında neft sürətlə ucuzlaşaraq, 40 dollardan da aşağı qiymətə enmişdir.

II Fəsil Dünya bazarında neftin qiymətinin mövcud vəziyyəti və dinamikasının təhlili

2.1. Neftin dünya qiymətinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərin təhlili

Neft əsas ilkin enerji mənbəyi olaraq qalmaqdadır və aparılan araşdırmalar göstərir ki, yaxın gələcəkdə ciddi bir dəyişiklik gözlənilmir. Neftə olan tələbin artmasına aşağıdakı amillər təsir edir [24, s.96]:

- dünya iqtisadiyyatının, ilk növbədə iqtisadiyyatı enerjitutumlu olan Çin və Hindistanın iqtisadiyyatının artımı.
- Kimya sənayesində neft və neft məhsullarından xammal kimi istifadəsinin genişlənməsi.
- Avtomobillərin istifadəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar benzin və dizelə tələbin artması.

Son illərdə enerji səmərəliliyinin artım tempi orta illik 2% təşkil edir ki, bu da dünya iqtisadiyyatının artım tempindən aşağıdır.

Müxtəlif ölkələrdə enerji səmərəliliyi ÜDM artımının 50-90% təmin edir, lakin demək olar heç bir ölkədə enerji səmərəliliyinin artımı enerji istehlakının azalması ilə müşayiət olunmur. Nəzərə alsaq ki, iri iqtisadiyyatlardan ən dinamik inkişaf edən Çin, Hindistan, Braziliya və Rusiyanın enerji səmərəliliyi inkişaf etmiş ölkələrdən aşağıdır, yaxın gələcəkdə enerjiyə və dünya enerji balansında üstünlük təşkil edən neftə olan tələbin artmasını proqnozlaşdırmaq olar.

Ekspertlərin fikrincə uzun müddətli dövrdə neftin qazla əvəz edilməsi və dünya iqtisadiyyatının bərpa olunan enerjiyə keçidi prosesinə baxmayaraq 21 əsrin ortalarına qədər neft əsas enerji mənbəyi olaraq qalacaq.

Tədqiqatlar göstərir ki, dünyanın enerji istehlakı içində neftin payı daha da artmaqdadır. Enerji istehlakında ən böyük pay neft, təbii qaz və kömürə düşür. İqtisadi hesablamalara görə, heç bir bərpa olunan enerji növü yaxın 60-100 il ərzində neft və təbii qaz ilə rəqabət apara bilməyəcək. Aşağıdakı cədvəldə dünyanın enerji

istehlakında ayrı-ayrı yanacaq növlərinə nəzər saldıqda görürük ki, neft, təbii qaz və kömürün yanacaqlar arasındakı payı 90%-i keçmişdir. Xüsusilə, inkişaf etmiş ölkələrin neft böhranlarından sonra tətbiq etdikləri sənayeləşmə, enerji və texnologiya siyasətlərinin bir təsiri kimi, 1973-cü ildə 53%-lik istifadə payı ilə dünyanın enerji istehlakında ən üst səviyyəyə çatan neft payının, 2004-cü ilin sonunda 37%-ə düşdüyü müşahidə olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq kömürün və xüsusilə təbii qazın payının önəmli ölçüdə artdığı diqqəti çəkir. Bununla belə, qazıntı yanacaqları xaricindəki enerji qaynaqları arasındakı ən böyük paya 4%-lik xüsusi çəki ilə nüvə enerjisi malikdir. Son dövrlər isə, nüvə enerjisinin istehsalında durğunluq açıq-aydın hiss edilir. Bu müddətdə dəyişməyən tək şey qazıntı yanacağından olan asılılıqdır. 1973-cü ildə qlobal enerji istehlakının, təxminən 87%-ni qazıntı yanacaqları təşkil edirdisə, 2004-cü ildə, təxminən 30 il sonra belə yenə də 88% səviyyəsindədir. Aşağıdakı cədvələ əsasən, qazıntı yanacaqlarının 2020-ci il dünya enerji istehlakının da ən az 92% - ni ödəməsi gözlənilir.

Cədvəl 2.1

Dünyanın enerji istehlakında yanacaq növlərinin payları, %-lə

Yanacağın növü	1973	2004	2015	2020
Neft	53	37	39	38
Kömür	18	27	28	29
Təbii qaz	16	24	24	25
Qazıntı yanacaqların cəmi	87	88	91	92
Nüvə	1	6	6	4
Digər	12	6	3	4

Mənbə :International Energy Agency (2016) International Energy Outlook

Növbəti 20 il ərzində dünya ölkələrinin nə neft, nə kömür, nə də təbii qaz istehlakından imtina etməyəcəkləri aydındır. Hal-hazırda dünya əhalisi 7 milyardan çoxdur və bu rəqəmin 2020-ci ilə qədər 1,4%-lik artımla 8 milyard, 2050-ci ildə 10 milyarda çatması gözlənilir. Əhali artımı və artan gəlir səviyyəsinin təsiri, dünyanın ümumi enerji istehlakına birbaşa təsir edəcəkdir.

Beləliklə də, qazıntı resurslarının enerjiyə çevrilmə müddətində yaydıqları emmissiyaların (artıqlar) ətraf mühiti müxtəlif nisbətlərdə çirkləndirməsinə baxmayaraq qazıntı resursları hələ də enerji istehsalında əsas yeri tutmaqla yanaşı, həm də sənaye xammalı olaraq həyati önəm kəsb etmələri, alternativ qaynaqların bu qaynaqları əvəz etmə imkanlarının çox qısa vaxtda mümkün görünməməsi kimi səbəblərlə qarşıdakı on illərdə də aparıcı rol oynayacaqdır.

Digər istənilən məhsulun qiyməti kimi, neftin qiyməti də əsasən neft bazarında tələb-təklif qanunu əsasında formalaşır.

Neftin qiymətinin təhlilini çətinləşdirən ən mühüm amillərdən biri neftin vahid qiymətinin mövcud olmaması və neftin keyfiyyətdən və hasil olunan yerdən, həmçinin satıldığı bazardan asılı olaraq dəyişməsidir. Çoxlu sayda neft növlərinin mövcud olması da neft bazarının təhlilini çətinləşdirən amillərdən biridir. Neft bazarının təhlilini asanlaşdırmaq məqsədilə ekspertlər müxtəlif emal mərkəzləri üçün səciyyəvi olan neft növlərinin qiymətlərini təhlil edirlər. Bu növlər “etalon” adlanır. Məsələn, Avropa üçün etalon nefti kimi Şimal dənizində hasil olunan Brent növü hesab olunur. Brent növü Şimali Amerikada da etalon nefti hesab olunur. Şimali Amerika Brent növündən başqa digər etalon nefti də mövcuddur. Bunlar “qərbi Texas orta” (West Texas Intermediate crude) və “Şimali Alyaska” (Alaskan North crude) neft növləridir.

Ən iri neft ixracatçılarından olan Rusiyanın nefti dörd ticarət nişanı altında ixrac olunur: Urals, Siberian Light, REBCO və Sokol. Urals yüngül Qərb Sibiri nefti (Siberian Light) və yüksək kükürlü Ural və Povoljye neftinin qarışığıdır və Novorosiysk və “Dostluq” («Дружба») neft kəməri ilə, Siberian Light isə Tuapse limanından ixrac olunur. Saxalin-2 layihəsində hasil edilən Sokol növü və REBCO (Rusiya ixrac xam nefti qarışığı (Russian Export Blend Crude Oil)) Şimali Asiya ölkələrinə ixrac olunur.

OPEC ölkələri uzun müddət ərzində qiymət etalonu kimi yüngül Ərəbistan nefti çıxış edirdi. Lakin son zamanlar neft bazarının təhlili məqsədilə bu ölkələrdə neftin

yeddi növündən ibarət olan neft sərbətindən istifadə olunur. Bu sərbətə neftin aşağıdakı növləri daxil edilir:

- Səudiyyə Ərəbistanı yüngül nefti (Saudi Arabian Light crude);
- Birləşmiş Ərəb Əmirliyi Dubay nefti (Dubai crude);
- Nigeriya Bonni yüngül nefti (Nigerian Bonny Light crude);
- Saxara qarışığı (Saharan Blend) (Əlcəzair);
- İndoneziya Minas növü;
- Venesuela Tia Cuana (Tia Juana) növü;
- Meksika İstmus (Isthmus) növü.

Keçən əsrin 70-ci illərinə qədər neft bazarının yüksək inhisarlaşması ilə əlaqədar neft qiymətləri sabit idi və burada heç bir manipulyasiyaya yol verilmirdi. 1880-1915-ci illər ərzində neft qiymətləri sabit olaraq 1 dollardan aşağı səviyyədə idi. Birinci dünya müharibəsi dövründə neft qiymətləri artmağa başlamış və 1920-ci ildə öz pik həddinə çatmış və 3,1 dollar təşkil edirdi. Neft bazarında uzunmüddətli müqavilələr üstünlük təşkil edirdi və neftin qiymətləri uzun müddət ərzində eyni səviyyədə olduğu şəraitdə (1970-ci ilə qədər neftin dünya bazarında qiyməti 3 ABŞ dolları/ barel-dən yüksək deyildi) bu kontraktlar həm alıcıları, həm də satıcıları qane edirdi.

Sabit və ucuz neft qiymətləri dövrü 1960-cı illərin sonuna qədər davam edir. Məhz bu illərdə Sibir və Uzaq Şərqdə yeni iri neft yataqları kəşf olunandan sonra Sovet İttifaqı iri həcmdə neft ixrac etməyə başlayır.

Lakin 1973-cü ildə növbəti Ərəb-İsrail müharibəsinin baş verməsi ilə neft bazarında ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdı. İsrailin müharibədə Amerikanın maliyyə dəstəyi hesabına ərəb koalisiyasına qalib gələndən sonra Yaxın Şərqi aparıcı neft ixrac edən ölkələri ABŞ və onun müttəfiqlərinə qarşı neft boykotu tətbiq etdilər. Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Küveyt, Qətər, İraq və s. dövlətlər qarşılıqlı razılığa gələrək, neft hasilatını kəskin azaldaraq öz neftlərini

dünya bazarından çıxardılar. Nəticədə 1973-cü ildə neftin qiyməti 4 dəfə artaraq 12 ABŞ dolları/barel-ə qədər yüksəldi.

1970-ci illərdə dünya bazarında neftin qiyməti 11-15 dollar/barel arasında sabitləşmişdi. Yalnız 1979-cu ildə İranda İslam inqilabı, İran-İraq müharibəsi və ABŞ-da energetik böhran baş verdiyinə görə neftin qiyməti 40 dollara qədər yüksəldi.

1980-1985-ci ildə Yaxın Şərq ölkələri neft ixraclarını azaltmaqda davam edirdi. Yaxın Şərqdə əgər 1980-ci ildə 870 mln. ton neft ixrac edirdisə, 1985-ci ildə bu rəqəm 463 mln. tona qədər, yəni 1,9 dəfə azalmışdı. Bu dövrdə neft hasilatı ən çox Səudiyyə Ərəbistanda azalıb - 3 dəfə, yəni 509,8 mln. tondan 172,1 mln. tona qədər. İraqda neft hasilatı 1,9 dəfə (131,1 mln. tondan 69,8 mln. tona qədər), Küveytdə 1,6 dəfə (86,8 mln. tondan 55,5 mln. tona qədər), BƏƏ-də 1,4 dəfə (84,3 mln. tondan 58,3 mln. tona qədər) azalmışdır.

Yaxın Şərq neft hasilatı və ixracının azalması dünya neft hasilatı və ixracının azalmasına gətirib çıxarmışdır. 1980-1985-ci illərdə neftin dünya hasilatı 10% (3,1 mlrd. tondan 2,8 mlrd. tona qədər), dünya ixracı isə 29% (1,7 mlrd. tondan 1,2 mlrd. tona qədər) azalmışdır.

1970-ci illərdə neft böhranı nəticəsində neft qiymətləri kəskin dəyişməsi mövcud olan qiymətləndirmə sxeminin böhranına səbəb oldu. Köhnə qiymətləndirmə sxeminin böhranı keçən əsrin 70-ci illərində baş verdiyinə baxmayaraq neft bazarında islahatlar və liberallaşma yalnız 10 ildən sonra, yəni keçən əsrin 80-ci illərində başladı. Neft bazarında liberallaşma nəticəsində 1980-ci illərdə neft hasilatının azalmasına baxmayaraq neftin qiyməti də bu dövrdə ucuzlaşmağa başladı. Belə ki, 1980-ci ildə Brent neftinin qiyməti 36,8 dollar/barel olmuşdursa, 1985-ci ildə bu rəqəm 27,6 dollar, 1989-cü ildə isə 18,2 dollar təşkil edirdi.

Son 30 ildə dünya neft bazarının dünya iqtisadiyyatında rolu yüksək olmasına baxmayaraq, neft bazarı özü müxtəlif geosiyasi və iqtisadi proseslər nəticəsində ciddi, demək olar ki, inqilabi dəyişikliklərə məruz qaldı; onun strukturu dəyişildi, liberallaşma prosesləri gücləndirildi və qiymətqoyma prinsipləri dəyişildi. Belə ki,

1983-cü ildə Nyu-York əmtəə-xammal birjasında (New York Mercantile Exchange – NYMEX) neftin fyuçers müqavilələrinin alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar başlamışdır.

Neft fyuçers müqaviləsi (ingiliscə future-gələcək) – nefti bu gün müəyyən olunmuş qiymətlə gələcəkdə çatdırılması ilə bağlı olan müqavilədir. Neft fyuçers müqaviləsində müqavilənin icra olunacağı tarix qeyd olunur. Bu vaxtın bitməsinə qədər əks əməliyyat icra etməklə fyuçers müqaviləsində göstərilən öhdəliklərdən imtina etmək olar. Başqa sözlə desək, fyuçersi satmaq (əgər əvvəlcə almışdınsa) və yaxud almaq olar (əgər əvvəlcə satmışdınsa).

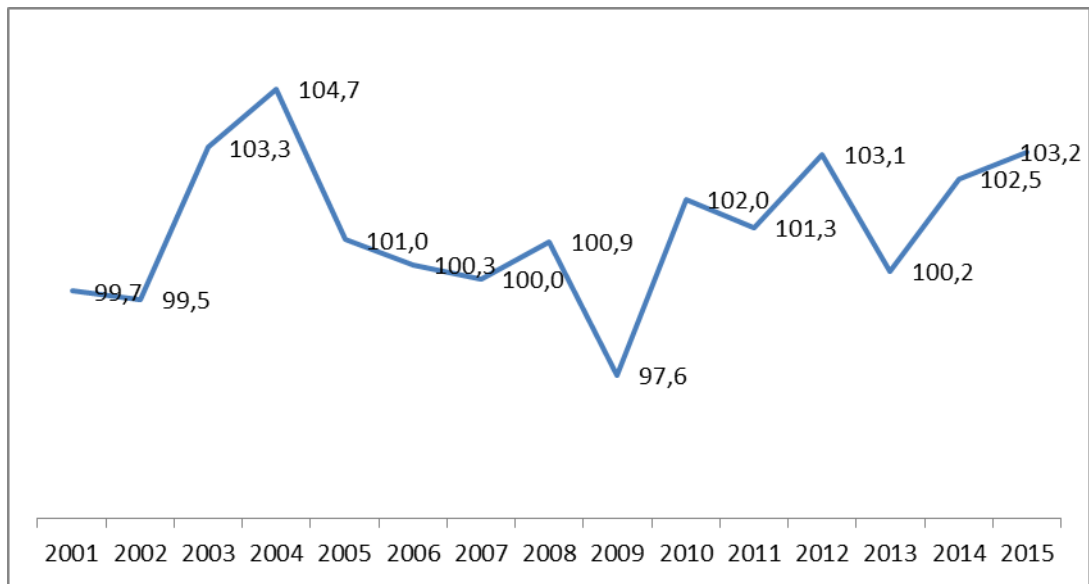
Hal-hazırda neft fyuçers müqavilələri çox geniş yayılıb. Belə ki, London beynəlxalq neft birjasında bir gün ərzində Brent markası üzrə 70 minə yaxın, Nyu-York əmtəə-xammal birjasında isə (NYMEX) Light Sweet qarışığı üzrə 150 min fyuçers müqaviləsi bağlanır. Neftin fiziki hərəkəti isə çox nadir hallarda baş verir və ticarətin yalnız 1%-ni təşkil edir.

Neft bazarı oliqopolistik olduğuna görə neft qiymətləri neft istehsalçıları tərəfindən nəzarət edilir. Belə ki, aparıcı neft şirkətləri (ilk növbədə OPEC ölkələri) dünya neft bazarında neft təklifi tələbi üstələdikdə neft qiymətlərinin müəyyən səviyyədən aşağı düşməsinin qarşısını almaq məqsədilə məhdudlaşdırıcı hasilat kvotalarını təyin edirlər.

Dünya üzrə neft hasilatı

2015-ci ildə neftin dünya hasilatı 4,3 mlrd. ton təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 9,6% çoxdur. Dünya neft hasilatının dinamikası göstərir ki, 2-ci minilliyin əvvəlində neft hasilatının müəyyən azalmasından sonra 2003-2004-cü illərdə kəskin artmış (2003-cü ildə 3,3% və 2004-cü ildə 4,7%), lakin sonrakı illərdə hasilatın artım templəri yenidən azalmağa başlamış, hətta 2009-cü ildə 2,4% azalmışdır (diaqram 2.1).

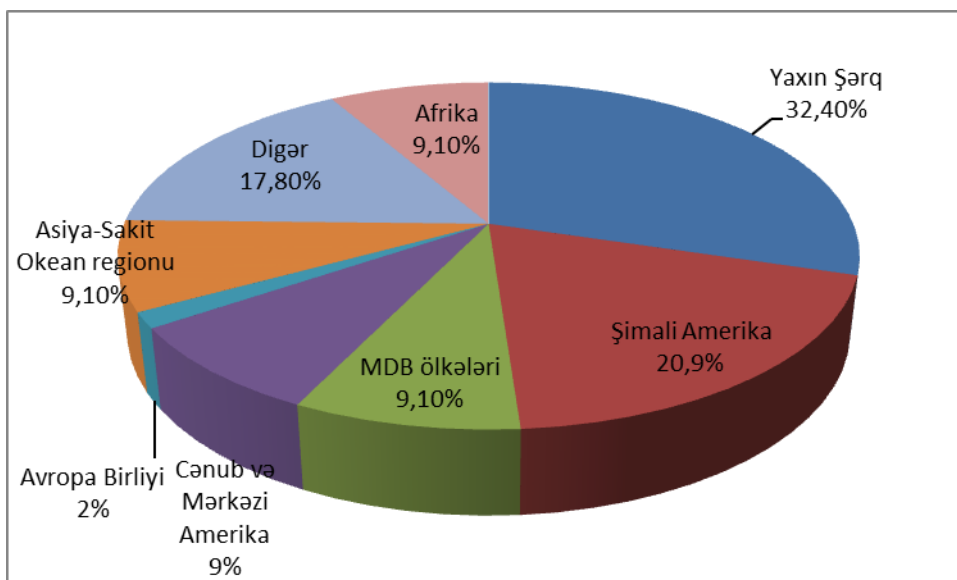
Diaqram 2.1. Dünya neft hasilatının dinamikası, əvvəlki illə müqayisədə, %-lə



Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

OPEC ölkələrinin dünya neft hasilatında xüsusi çəkisi 41,4% təşkil edir. Dünya neft hasilatının 58,6%-i qeyri-OPEC ölkələrində, o cümlədən 24,9% İƏTT ölkələrində, 15,6% MDB ölkələrində həyata keçirilir.

Regional bölgədə ən çox neft Yaxın Şərqdə hasil olunur və dünya neft hasilatının 32,4%-ni təşkil edir. Dünya neft hasilatının 20,9%-i Şimali Amerika, 15,6%-i MDB ölkələri, 9,1%-i Cənubi və Mərkəzi Amerika, 9,1% Asiya-Sakit okean regionu, 9,1%-i Afrika və yalnız 1,6%-i Avropa Birliyi ölkələrinin payına düşür (diaqram 2.2).



Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2015

Diaqram 2.2. Regionların dünya neft hasilatında xüsusi çəkisi, 2016, %-lə

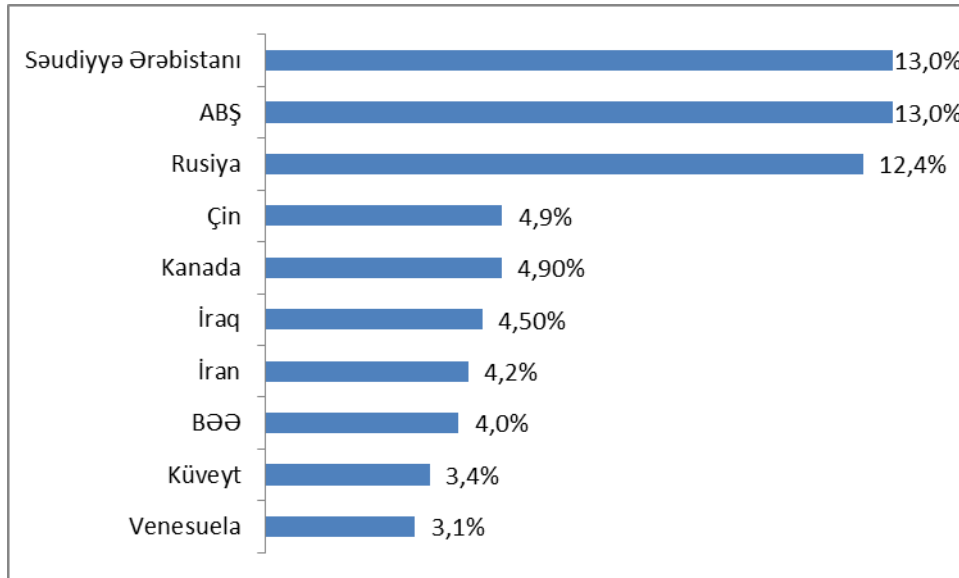
Neft hasilatına görə son illər birinci yerdə Səudiyyə Ərəbistanıdır. 2015-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanında neft hasilatı 4,6% artaraq 568,5 mln. ton təşkil edilmişdir ki, bu da dünya neft hasilatının 13%-ni təşkil edir

İkinci yerdə neft hasilatı 567,2 mln. ton və ya dünya hasilatının 13%-ni təşkil edən ABŞ-dır. Qeyd edək ki, ABŞ-ın neft yataqlarının olmasına baxmayaraq, onların istismarı ötən əsrdə dondurulmuşdu. ABŞ-da hesab edirdilər ki, gələcəkdə neft qıtlığı yarana bilər və buna görə ABŞ öz yataqlarını konservləşdirib daha çox neft idxalı ilə məşğul olurdu. Lakin son dövrlərdə dondurulmuş neft yataqları açıldı və ABŞ-da neft hasilatı artmağa başladı.

Üçüncü yerdə olan Rusiyada-da 2015-ci ildə neft hasilatı 540,7 mln. ton və ya dünya hasilatının 12,4%-i olmuşdur. Çin və Kanada bu göstərici 4,9%, İraqda 4,5%, İranda 4,2%, Birləşmiş Ərəb Əmirliyində 4%, Küveytdə 3,4%, Venesuelada 3,1% təşkil edir.

Şərqi və Qərbi Avropa ölkələrində Norvecdə neft hasilatı 2015-ci ildə 88 mln. ton və ya dünya neft hasilatının 2%-ni, Böyük Britaniyada isə 45,3 mln. ton və ya dünya neft hasilatının 1%-ni təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, son illərdə həm Norvec, həm Böyük Britaniyada uzun müddətli azalmadan sonra neft hasilatının

artəmə müşahidə olunur: 2000-13-cu illər ərzində Norvecdə neft hasilatı 160,7 mln. tondan 83,2 mln. tona qədər, yəni 48% azalmış, 2014-2015-ci illərdə isə artaraq 88 mln. tona çatmış, Böyük Britaniyada isə neft hasilatı 2000-2014-ci illər ərzində 126,2 mln. tondan 39,9 mln. tona qədər, yəni 3,2 dəfədən çox azalmış, 2015-ci ildə isə 13,4% artaraq 45,3 mln. ton təşkil etmişdir.

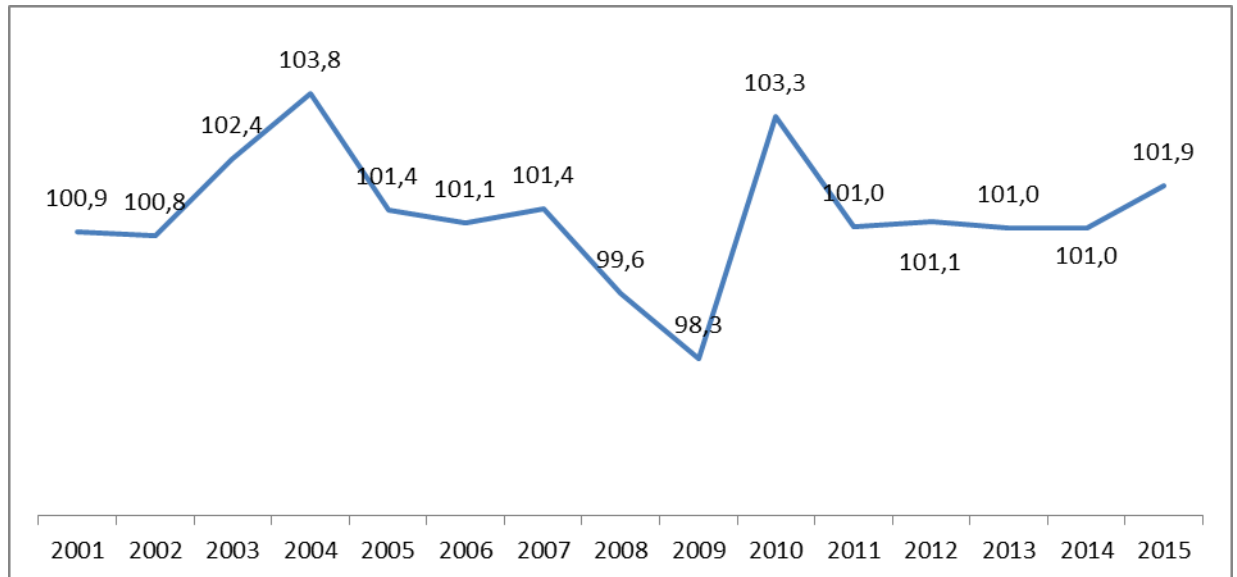


Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Diaqram 2.3. Dünya neft hasilatında 10 ən iri neft hasilatçılarının xüsusi çəkisi, %, 2015

Neft istehlakı

2000-ci illərin əvvəlində dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan iqtisadi artım dünyada neft istehlakının artması ilə müşayiət olunurdu. Neft istehlakının artımının zirvə nöqtəsi 2004-cü ildə müşahidə olunmuşdur – həmin ildə istehlakın artım tempi 3,8% olmuşdur. Sonrakı illərdə isə neft istehlakının artım tempi zəifləmiş, qlobal maliyyə-iqtisadi böhran başlayandan sonra isə neft istehlakının azalması baş vermişdir. Belə ki, 2008-ci ildə dünya neft istehlakı 0,4%, 2009-cu ildə isə 1,7% azalmışdır. Sonrakı illərdə neft istehlakı böhrandan əvvəlki səviyyəyə qayıtmış və 2015-ci ildə 1,9% artmışdır (diaqram 2.4).

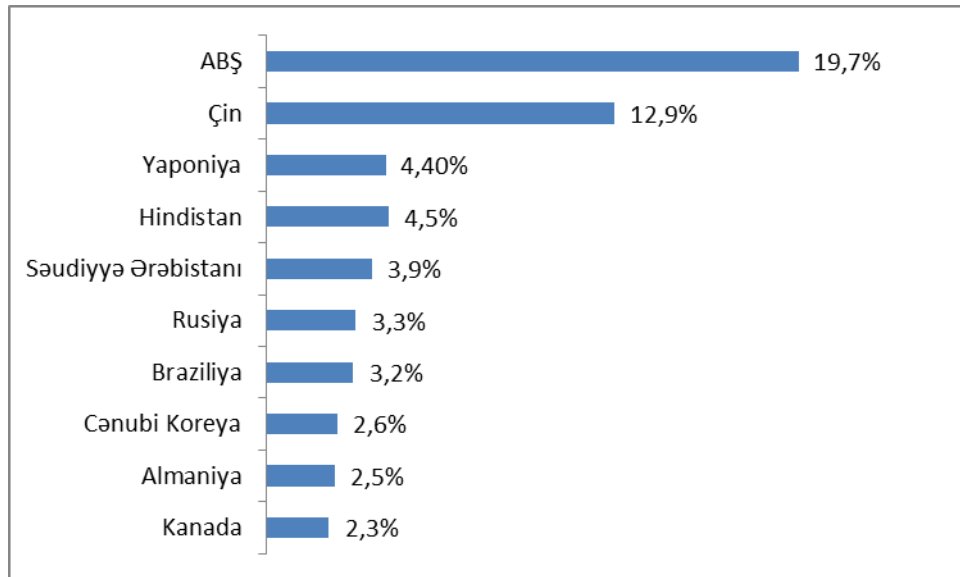


Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Diaqram 2.4. Dünya neft istehlakı dinamikası, əvvəlki ilə nisbətən, %-lə

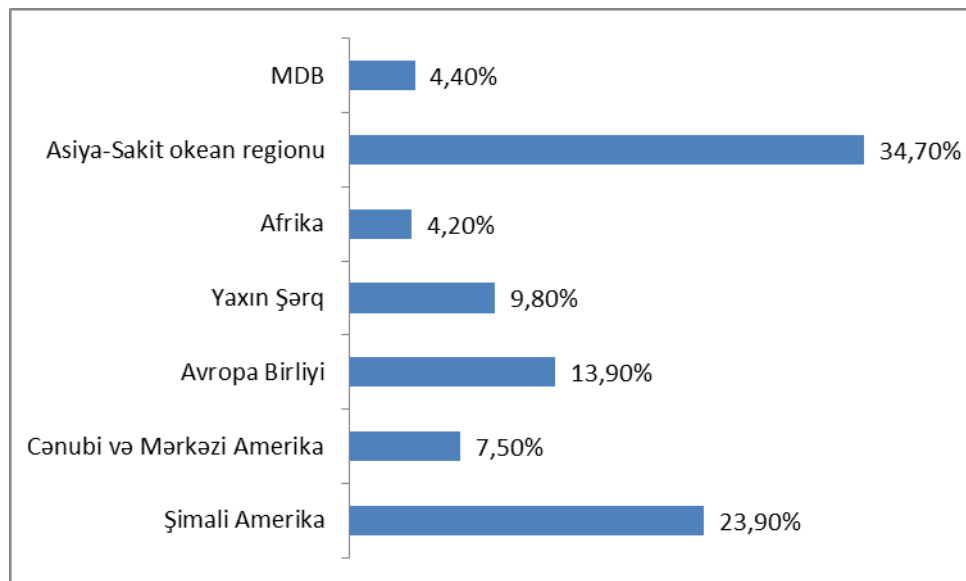
Neft istehlakında liderlik ABŞ məxsusdur. Belə ki, 2015-ci ildə ABŞ-da iqtisadi tənəzzülə baxmayaraq neft istehlakı 1,6% artmış və ABŞ-ın dünya istehlakında xüsusi çəkisi 19,7% təşkil etmişdir (Diaqram 2.5). Bu, bir tərəfdən ABŞ iqtisadiyyatının yüksək səviyyədə inkişafının, digər tərəfdən isə ölkənin neftdən asılılığının göstəricisidir.

İstehlaka görə ikinci yerdə Çin (12,9%), üçüncü yerdə Hindistandır (4,5%). Yaponiyanın xüsusi çəkisi 4,4%, Səudiyyə Ərəbistanının 3,9%, Rusiyanın 3,3%, Braziliyanın 3,2%, Cənubi Koreyanın 2,6%, Almaniyanın 2,5%, Kanadanın isə 2,3% təşkil edir.



Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Diaqram 2.5 Dünya neft istehlakında 10 ən iri neft istehlakçılarının xüsusi çəkisi, %, 2015-ci il



Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

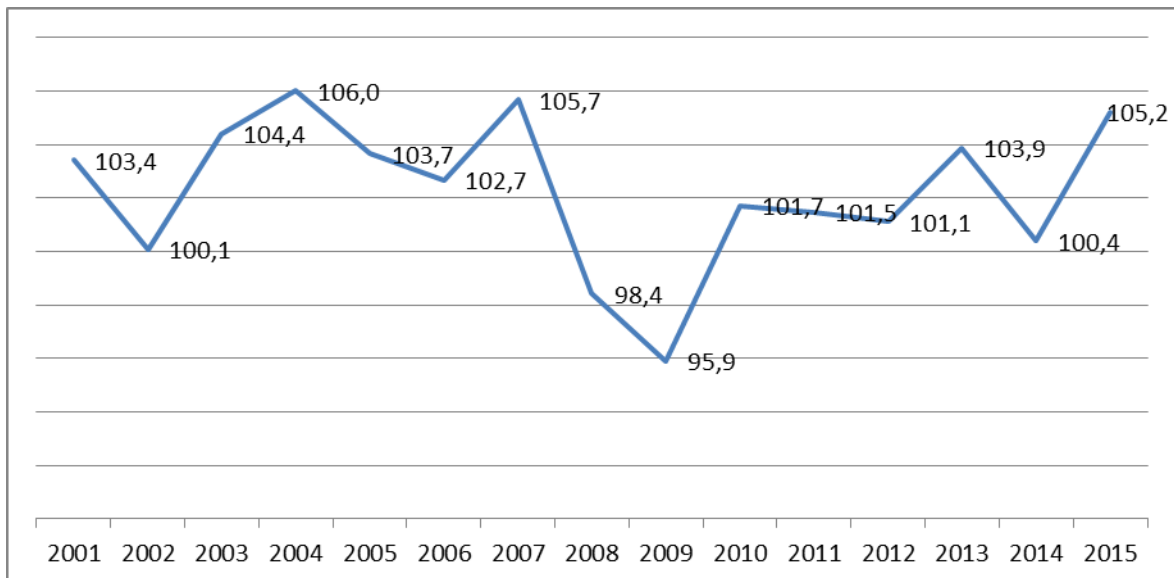
Diaqram 2.6. Dünya neft istehlakında regionların xüsusi çəkisi, %, 2015-ci il

Diaqram 2.6-dan göründüyü kimi, neftin əsas istehlakçıları İƏTT ölkələridir. Belə ki, dünya neft istehlakının 47,5%-i İƏTT ölkələrinin payına düşür, o cümlədən Şimali Amerika ölkələrinin xüsusi çəkisi 23,9%, Avropa Birliyi ölkələrinin payı 13,9% təşkil edir.

Son onilliklər ərzində dünya neft istehlakında Asiya-Sakit okean regionunun payının artması müşahidə olunur: 2015-ci ildə Asiya-Sakit okean regionunun dünya neft istehlakında xüsusi çəkisi 34,7% olmuşdur. Dünya neft istehlakında Yaxın Şərqi regionunun xüsusi çəkisi 9,8%, Cənubi və Mərkəzi Amerika regionunun 7,5%, MDB ölkələrinin 4,4%, Afrika regionunun 4,2% təşkil etmişdir.

Neft idxalı

Qlobal maliyyə-iqtisadi böhran dünya neft idxalına təsir etmişdir. Belə ki, 2008-ci ildə dünya neft idxalı 1,6%, 2009-cü ildə isə 4,1% azalmışdır. Sonrakı illərdə dünya neft idxalının artım templəri artmağa başlayıb və hətta böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatmışdır (diaqram 2.7).



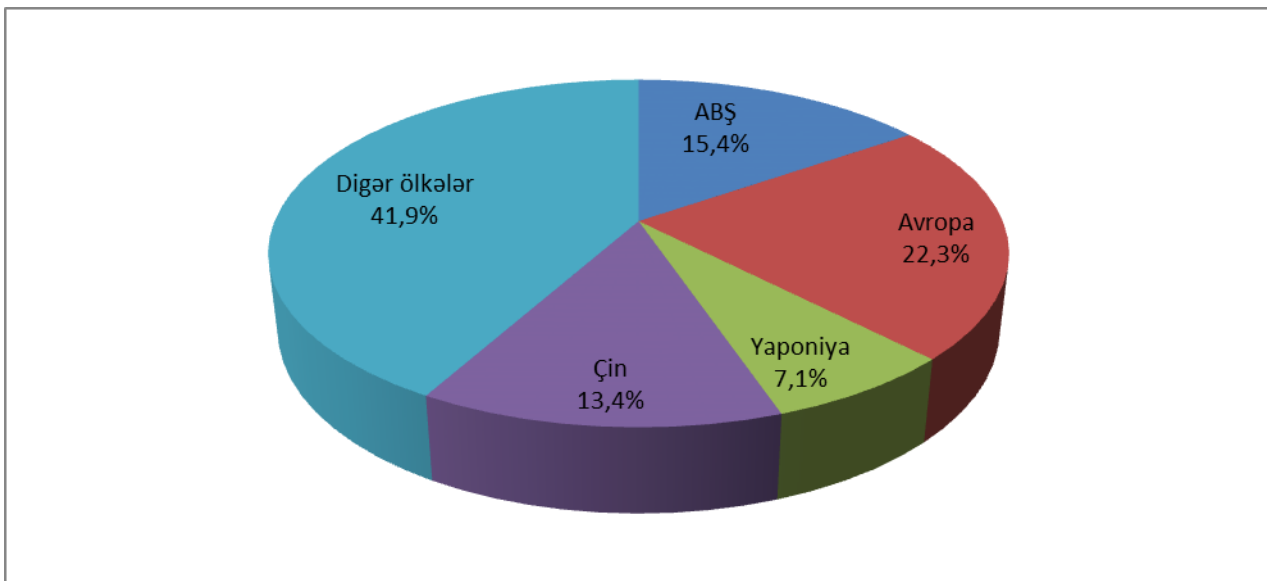
Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Diaqram 2.7. Dünya neft idxalının dinamikası, əvvəlki ilə nisbətən, %

Ən iri neft istehlakçısı olaraq ABŞ idxalda da lider ölkəsidir. Belə ki, 2015-ci ildə ABŞ-ın dünya idxalında xüsusi çəkisi 15,4% olmuşdur.

Qeyd edək ki, son illərdə ABŞ-da xam neft idxalının azalması müşahidə olunur. Belə ki, 2007-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə ABŞ-a xam neftin idxalı 31% azalmışdır.

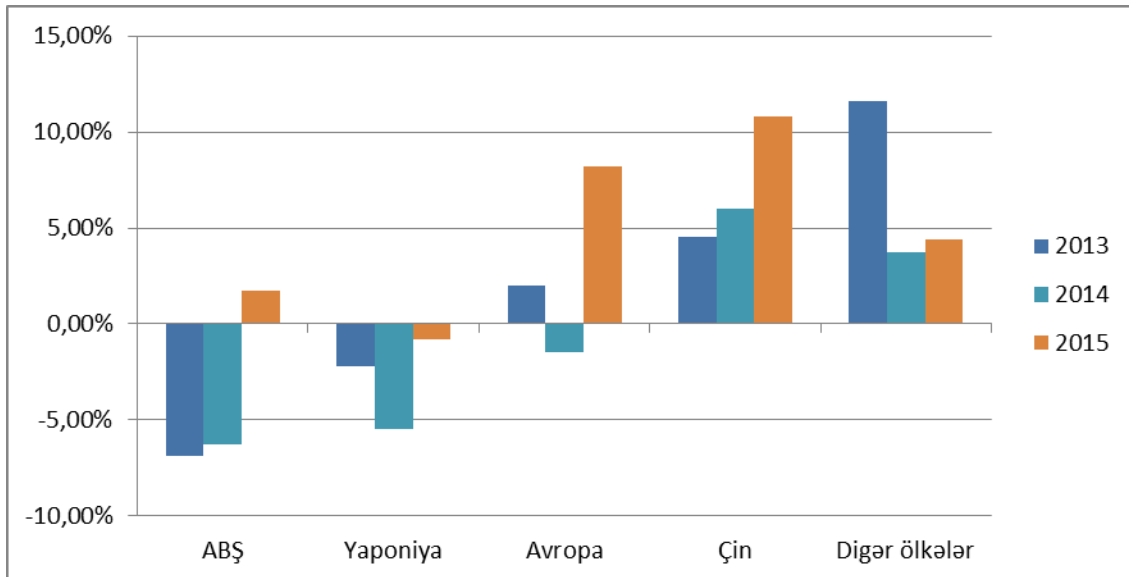
2015-ci ildə dünya idxalında Avropa ölkələrinin xüsusi çəkisi 22,3%, Çinin payı 13,4%, Yaponiyanın isə 8,2% təşkil etmişdir (diaqram 2.8).



Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Diaqram 2.8. Dünya neft idxalı strukturu, %, 2015

Son illərdə iri ölkələrdən idxalın ən çox azaldığı ölkələr ABŞ və Yaponiyadır. Belə ki, ABŞ-da neft idxalı 2013-cü ildə 6,9%, 2014-cü ildə 6,3% azalmış, 2015-ci ildə isə 1,7% artmışdır. Yaponiyada neft idxalı 2013-cü ildə 2,2%, 2014-cü ildə 5,5%, 2015-ci ildə 0,8% azalmışdır. Avropa ölkələrində və Çində isə 2013-2015-ci illərdə idxalın artması baş vermişdir. Avropa ölkələrində 2013-cü ildə idxal 2% artmış, 2014-cü ildə 1,5% azalmış, lakin 2015-ci ildə 8,2% artmışdır. Çində isə neftin idxalı 2013-cü ildə 4,5%, 2014-cü ildə 6%, 2015-ci ildə isə 10,8% artmışdır. Digər ölkələrdə isə bu illərdə neft idxalının artması müşahidə olunur: 2013-cü ildə 11,6%, 2014-cü ildə 3,7%, 2015-ci ildə isə 4,4% (diaqram 2.9).

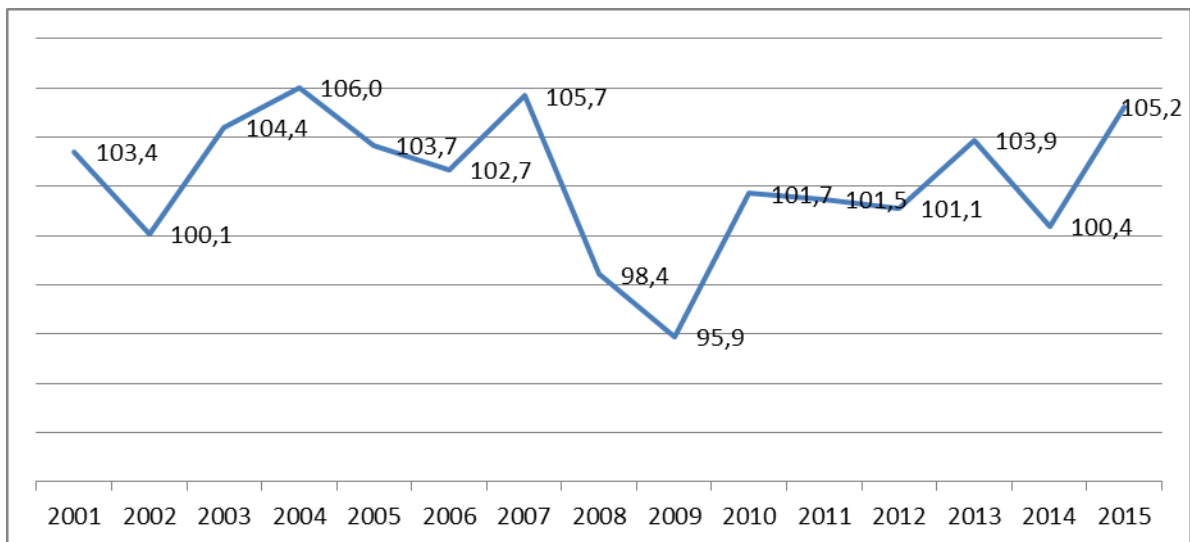


Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Diaqram 2.9. Neft idxalı dinamikası, %

Neft ixracı

2008-2009-cu illərdə Qlobal maliyyə-iqtisadi böhran nəticəsində dünya neft istehlakının azalması dünya neft ixracının azalması ilə müşayiət olunurdu. Belə ki, 2007-ci ildə dünya neft ixracının 5,7% artımından sonra 2008-ci ildə 1,6%, 2009-cu ildə isə 4,1% azalmışdır. 2010-2014-ci illərdə dünya neft ixracı artsa da, onun artım tempi böhrandan əvvəlki səviyyədə aşağı olmuşdur. 2015-ci ildə dünya neft ixracının artım tempi sürətlənmiş və 5,2% təşkil etmişdir (Diaqram 2.10).

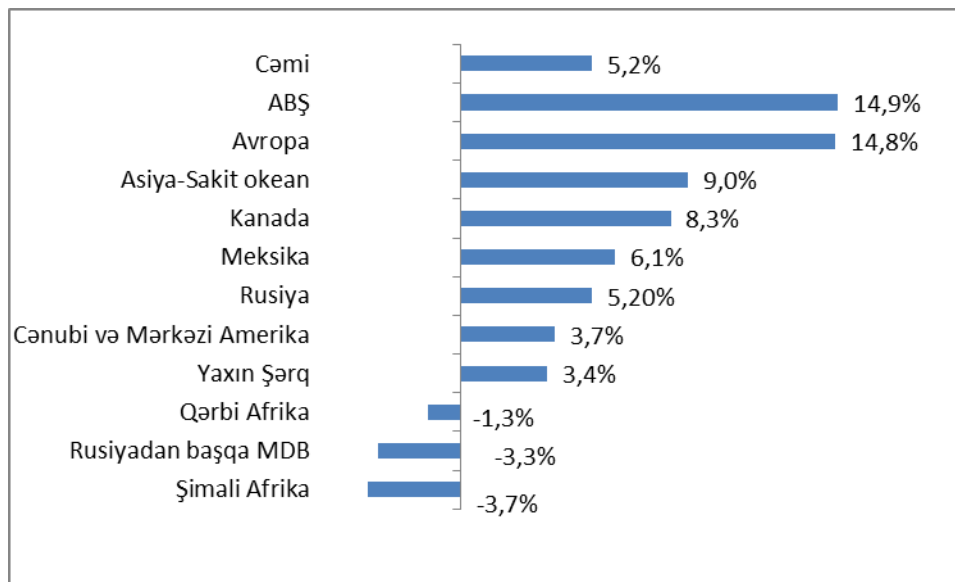


Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Diaqram 2.10. Dünya neft ixracı dinamikası, əvvəlki illə müqayisədə, %

Dünya neft ixracının təqribən üçdə biri (33,7%) Yaxın Şərq ölkələrinin payına düşür. Son illər ən çox neft ixrac edən ölkələr Rusiya Federasiyası və ABŞ-dır. Belə ki, 2015-ci ildə Rusiyanın dünya neft ixracında xüsusi çəkisi 13,5%, ABŞ-ın isə 7,6% təşkil etmişdir.

2015-ci ildə dünya neft ixracı 5,2% artmışdır. 2015-ci ildə neft ixracının artımına görə birinci yerdə ABŞ-dır: 2014-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə ABŞ-da neft ixracı 14,9% artmışdır. Avropa ölkələrinin neft ixracı 2015-ci ildə 14,8%, Asiya-Sakit okean regionunun 9%, Kanadanın 8,3%, Meksikanın 6,1%, Rusiyanın 5,2%, Cənubi və Mərkəzi Amerika ölkələrinin 3,7% artmışdır. Şimali Afrika ölkələrinin neft ixracı 2015-ci ildə 3,7%, Rusiyadan başqa MDB ölkələrinin 3,3%, Qərbi Afrika ölkələrinin isə 1,3% azalmışdır (Diaqram 2.11).

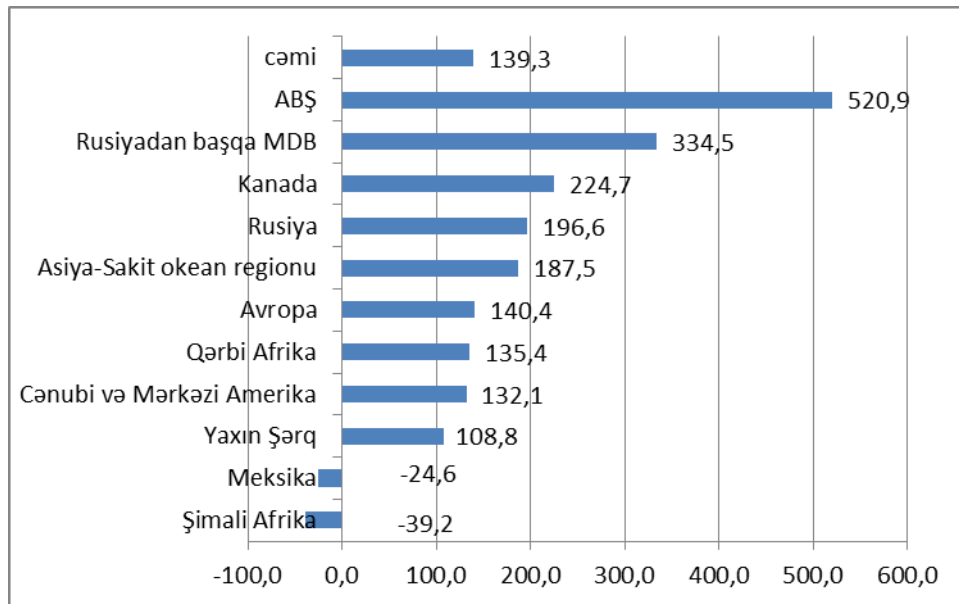


Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Diaqram 2.11. Neft ixracının artım tempi, 2015-ci il

2000-ci illə müqayisədə isə 2015-ci ildə dünya neft ixracı 39,3% artmışdır. 2000-2015-ci illər ərzində neft ixracının ən çox artımı ABŞ-da (5,2 dəfə) və Rusiyadan başqa MDB ölkələrində (3,3 dəfə) baş vermişdir. Həmin müddət ərzində Kanadada neft ixracı 2,2 dəfə, Rusiyada 2 dəfə, Asiya-Sakit okean regionu ölkələrində 1,9 dəfə, Avropa ölkələrində 1,4 dəfə, Qərbi Afrikada 1,4 dəfə, Cənubi və Mərkəzi Amerika ölkələrində 1,3 dəfə, Yaxın Şərq ölkələrində isə cəmi

8,8%artmışdır. Meksikada, Şimali Afrika ölkələrində isə neft ixracının azalması müşahidə olunur (bu azalma müvafiq olaraq 24% və 40% olmuşdur) (Diaqram 2.12).



Mənbə: BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Diaqram 2.12. Neft ixracının artım tempi, 2000- 2015-ci illər

Orta Şərqdən neft əsasən Asiya-Sakit okean regionuna, Şimali Amerika və Avropaya ixrac olunur. Rusiyanın da neftinin böyük hissəsi Avropa ölkələrinə ixrac olunur, lakin yeni şərq layihələri və Saxalində neft hasilatının artması ilə əlaqədar Rusiyanın neft ixracının 30%-nin Asiya-Sakit regionuna ixrac olunacağı gözlənilir.

Son illərdə dünya bazarında neftin qiyməti kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Belə ki, neftin qiyməti 2013-cü ildən etibarən ən az 2 dəfədən çox enmişdir ki, bu da neft istehsal və ixrac edən ölkələrin iqtisadi inkişaf tempinə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Neft qiymətinin azalmasını şərtləndirən amillərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

- dünya enerji daşıyıcıları bazarlarında təklifin artması,
- iri iqtisadiyyata malik və əsas neft istehlakçıları olan bir sıra inkişaf edən ölkələrdə iqtisadi artımın zəifləməsi,
- siyasi amillər.

Neftin ucuzlaşmasının əsas səbəblərindən biri neft bazarında təklifin tələbi üstələməsidir. Təklifin də tələbi üstələməsi isə həm neft təklifinin artması, həm də neftə olan tələbin özü aşağı düşməsi ilə əlaqədardır.

Neft təklifinin artması aşağıdakı amillərlə əlaqədardır:

- Əsas neft istehlakçısı olan ölkələrin strateji neft ehtiyat fondları dolmaq həddindədir və bəzi ölkələrin neft ehtiyat fondları 90-95 % dolub. Məsələn, ABŞ-da neft ehtiyatı son 80 ilin ən yüksək səviyyəsindədir. Avropa ölkələri və Yaponiyada neft ehtiyat fondları təqribən 90-95 %-ə qədər dolub.
- İkinci səbəb İrana qarşı tətbiq edilən sanksiyaların müvəqqəti də olsa aradan qaldırılması oldu. Belə ki, İranda sanksiyalara görə azalan neft ixracı sanksiyalar aradan qaldırıldıqdan sonra sürətlə artmağa başlamış və hətta sanksiyalara qədər səviyyəyə çatmaqdadır ki, bu da neft qiymətlərinin azalmasına təsir etməməyə bilməzdi.
- ABŞ-ın rezervlər siyasətindəki dəyişiklik, yəni neft ixracına qoyulmuş qadağanın götürülməsi də neft qiymətlərini ucuzlaşdıran amillərdən biridir.
- Digər səbəb kimi Yaxın Şərqdə son illərdə baş verən hadisələrlə əlaqədar mövcud durumu da daxil etmək olar.

Neft təklifini artması ilə yanaşı dünyanın iri enerji istehlakçıları olan ölkələrdə iqtisadi tənəzzül nəticəsində neft istehlakının azalması da neft qiymətlərinə ciddi təsir edir. Belə ki, Dünya iqtisadi-maliyyə böhranından əvvəlki 2007-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə dünyanın ən iri neft istehlakçısı olan ABŞ-da neft istehlakı 8,3%, Avropa Birliyi ölkələrində 15,6%, Yaponiyada isə 17,9% azalmışdır.

Neftin qiymətinin ucuzlaşmasında iqtisadi səbəblərlə yanaşı siyasi amillər də mühüm rol oynamışdır.

Siyasi səbəblərdən Qərblə Rusiya arasında siyasi böhranın dərinləşməsini, həmçinin Səudiyyə Ərəbistanı ilə Rusiya Suriyaya görə münasibətlərin pisləşməsini göstərmək olar. Belə ki, Qərb Yaxın Şərq ölkələri ilə birlikdə neft gəlirlərindən asılılığı yüksək olan Rusiya iqtisadiyyatını çökdürmək məqsədilə nefti ucuzlaşdırmağa başladılar. Bu hadisələr onu göstərir ki, dünya bazarında neftin qiyməti heç də yalnız

iqtisadi qanun və kateqoriyalara müəyyənləşmir, burada böyük dövlətlərin iddia və maraqları, siyasi qərarları əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır.

2.2. Azərbaycanın neft strategiyası və dünya neft bazarına inteqrasiya istiqamətlərinin təhlili

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan qədimdən neft ölkəsi kimi tanınır. Son onilliklər ərzində də, Azərbaycan daha çox neft sahəsi üzrə ixtisaslaşmış, burada neft hasilatı ilə yanaşı neft emalı, neft-kimya sənayesi, güclü neft maşınqayırması, elmi-texniki potensial, neft mütəxəssislərinin hazırlanması sistemi formalaşmışdır.

Neft Azərbaycanda qədim zamanlardan çıxarılır. Hələ eramızdan əvvəl yerdən qalxan təbii qaza və neftə görə bu ərazi "Odlar diyarı" adlandırılıb. Ərəb tarixçiləri, coğrafiyaşünasları və səyyahlarından Əhməd Əl-Bəlaruri (IX əsr) Abşerondakı iqtisadi həyatın qədimdən neftlə bağlı olduğunu göstərmiş, Əbu-İshaq İstəxri (XI-X əsrlər), Əbu-d-Həsən Əli Məsudi (X əsr) Bakının neftli torpağı, Abşeronun "ağ" və "qara" nefti haqqında məlumat verib. İtalyan səyyahı Marko Polo (XIII-XIV əsrlər) Bakı neftinin yaxın Şərqi ölkələrinə aparılması, alman diplomatı və səyyahı Adam Oleari (XVII əsr) Bakıdakı neft quyuları, türk səyyahı Evliya Çələbi (XVII əsr) neft mədənləri, neftin İrana, Orta Asiyaya, Türkiyəyə və Hindistana aparılması və neftin gətirdiyi illik gəlir haqqında məlumat verib. Balaxanıdakı neft quyularından birində aşkar edilmiş daş üzərindəki yazı quyunun (35 m dərinliyində) hələ 1594-cü ildə usta Allahyar Məmmədnur oğlu tərəfindən qazılıb istifadəyə verildiyi göstərir. Alman səyyahı, həkim və təbiətşünas Engelbert Kempfer İsveç səfirliyinin katibi kimi 1683-cü ildə Abşeron yarımadasında Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı yataqlarında olub, neftin Abşeron yarımadasından İrana, Orta Asiyaya və Şimali Qafqaza aparılmasını təsvir edib.

Azərbaycanın neft sənayesinin inkişaf tarixini bir neçə mərhələyə bölürlər ki, bunların hər birinin özünəməxsus nailiyyətləri və xüsusiyyətləri olmuşdur. Bu tarix haqqında müvafiq ədəbiyyatlarda geniş məlumatlar təqdim edilir. Lakin Azərbaycanda əsl neft bumu XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Azərbaycan dünyada neftin sənaye məhsulu olaraq istehsalında öndə gələn ölkə olduğu kimi, dənizin dərinliklərində də neft yataqlarının kəşf edilməsində və istehsalında ilk addım atan ölkə olaraq da tarixə düşmüşdür.

Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı tarixində miqyasına, əhatə dairəsinə və müstəqil strategiya aparılmasına görə ən mühüm mərhələ ölkəmizin müstəqillik əldə etməsindən sonrakı dövrdür.

1991-ci ildə öz müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialı və sahib olduğu texnologiya mövcud rezervlərinin işlədilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün yetərli deyildi. Buna görə də Azərbaycan iri neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq etmək məcburiyyətində idi. Təbii ki, dünyanın müasir tələbatına uyğun fəaliyyət göstərmək, neft ehtiyatlarını aşkara çıxarmaq və bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi zəruridir. Başqa sözlə desək, neft istehsalının artırılması müasir texnologiyaların istifadəsi və yeni layihələrin inkişaf etdirildiyi təqdirdə təmin oluna bilər. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycanın neft yataqlarının xalqın mənafeyinə uyğun xarici şirkətlərlə birgə işlənməsi üzrə danışıqlar intensivləşdi və 1994-cü ildə sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə nəticələndi. Bununla da, ölkəmizdə yeni neft erası başlamış oldu.

SSRİ-nin dağılması, Azərbaycanın müstəqillik dövrünü əhatə etməklə "Yeni neft strategiyası"nın yaranması ilə səciyyələnir. Bu müqavilə 150 illik tarixi olan Azərbaycan neft sənayesinin dönüş nöqtəsi və yenidən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında neft strategiyasının həyata keçirilməsinin başlanğıcı hesab edilir. Bu beynəlxalq neft layihəsinin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsində müstəsna əhəmiyyəti oldu. "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanda digər böyük layihələrin həyata keçirilməsi üçün zəmin yaratdı. Bu layihələrin gerçəkləşdirilməsi ilə Azərbaycan dünyada özünə daha etibarlı siyasi və iqtisadi tərəfdaşlar və müttəfiqlər tapdı. Bu müqavilədən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sahələrinə də xarici investisiyaların sürətli axını başlanıb. Qeyd

edək ki, məhz bu mərhələdən başlayaraq Azərbaycan xalqı bu sərvətlərin tam sahib olmuş, onların kəşfiyyat, hasilat, emal və xarici bazarlara çıxarılması ilə bağlı müstəqil qərarlar qəbul etməyə başlamışdır.

Müqavilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarından neftin çıxarılması üçün Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə 7 ölkənin (ABŞ, İngiltərə, Rusiya, Norveç, Türkiyə, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 11 aparıcı neft şirkətləri arasında imzalanmışdır (cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2

“Əsrin Müqaviləsi” üzrə şirkətlərin pay bölgüsü

Nö	Şirkətləri adı	Mənsub olduqları ölkələr	Şirkətlərin payı (%-lə)
1.	British Petroleum	Böyük Britaniya	17.1267
2.	AMOCO	ABŞ	17.0100
3.	Unocal	ABŞ	10.0489
4.	ARDNŞ	Azərbaycan	10.0000
5.	Lukoil	Rusiya	10.0000
6.	Statoil	Norveç	8.5633
7.	Exxon/Mobil	ABŞ	8.0006
8.	TPAO	Türkiyə	8.7500
9.	Penzoil	ABŞ	4.8175
10.	Itochu	Yaponiya	3.9205
11.	Remko	Böyük Britaniya	2.0825
12.	Delta Hess	Səudiyyə Ərəbistanı	1.6800

Mənbə: Gənciyev G., Ələkbərov Ə, Məmmədova L.– Transmilli Korporasiyalar. Bakı, 2007

“Əsrin müqaviləsində” ən çox pay sahibi ABŞ şirkətlərinə məxsusdur – 38.38%. Şirkətlər üzrə isə ən çox pay British Petroleum şirkətinə məxsusdur. Ümumiyyətlə müqavilənin əsas göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Kapital qoyuluşunun həcmi – 7.4 mlrd. dollar;

- İstismar xərclərinin ümumi həcmi – 5.9 mlrd. dollar;
- Müqavilənin müddəti – 30 il;
- Müqavilənin əhatə etdiyi ərazi – 432.4 m²;
- Hasil ediləcək neftin miqdarı – 510 mln. ton;
- Qaz hasilatı ehtiyatı – 70 mlrd. m³;
- İştirak payının hər faizi üçün xarici korporasiyalar tərəfindən verilən bonusun həcmi – 300 mln. dollar.

Müqaviləyə görə qazanılan mənfəətin bölüşdürülməsi aşağıdakı nisbətlərdə nəzərdə tutulmuşdur:

Azərbaycan – 80%

Digər tərəflər – 20%

Müqavilənin ən mühüm iqtisadi cəhətlərindən biri də budur ki, çıxarılan qazın hamısı Azərbaycana çatacaqdır. Beləliklə, ADNŞ-nin gəlirdən götürəcəyi pay, üstəgəl bonus, konsorsiumda iştirakından əldə etdiyi gəlir və gəlirə qoyulacaq vergidən gəliri hesablasaq “Əsrin Müqaviləsi”ndən əldə olunan gəlir təxminən 90 mlrd. dollardan çox olacaqdır.

Dünyada zəngin neft ehtiyatlarına malik regionlardan biri olan Xəzər hövzəsi ölkələrinin hesablanmış ümumi neft ehtiyatları aşağıdakı cədvəl də göstərilmişdir.

Cədvəl 2.3

Xəzər hövzəsi ölkələrinin hesablanmış ümumi neft ehtiyatları (milyard barel)

Ölkələr	Hesablanmış Rezervlər
Qazaxıstan	30
Azərbaycan	7
Rusiya	87
Türkmənistan	0,6
Özbəkistan	0,6
İran	157

Mənbə:BP (2016) Statistical Review of World Energy

Xəzər dənizi ilə sahili olan Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Rusiya və İran ilə bərabər bölgədə yerləşən Özbəkistan, hal-hazırda Xəzər Bölgəsindəki əsas enerji istehsalçısı olan ölkələrdəndir. Lakin dünyanın öndə gələn xam neft və təbii qaz istehsalçılarından olan Rusiya Federasiyası və İranın, Xəzər sahilində mühüm sayıla biləcək neft rezervləri vardır. Yaxın gələcəkdə, neft potensialı baxımından Azərbaycan və Qazaxıstanın, təbii qaz baxımından isə daha çox Türkmənistan və Özbəkistanın irəlində olacağı ehtimal edilir. Bundan başqa, təxminən 1 trilyon m³ -lik rezervi olduğu aşkar edilən Şah Dənizin kəşf edilməsi Azərbaycanın sadəcə neft deyil, eyni zamanda təbii qaz ixrac edən ölkə olacağını deməyə imkan verir.

İkinci neft müqaviləsi 1995-ci ilin noyabr ayında bağlanmış və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Qarabağ” yatağının istismarı ilə əlaqədardır. 100-150 mln. ton neft hasilatı proqnozlaşdırılan bu müqavilənin dəyəri 2,7 mlrd. dollardır.

Cədvəl 2.4

“Qarabağ” yatağındakı pay bölgüsü

№	Şirkətlərin adı	Mənsub olduqları ölkələr	Şirkətlərin payı (%-lə)
1.	Penzoil	ABŞ	30.0
2.	Lukoil	Rusiya	12.5
3.	ARDNŞ	Azərbaycan	7.5
4.	LukACİP	Rusiya-İtaliya	45.0
5.	ACİP	İtaliya	5.0

Mənbə: Gənciyev G., Ələkbərov Ə, Məmmədova L.– Transmilli Korporasiyalar. Bakı, 2007

Üçüncü neft müqaviləsi 1996-cı ilin iyun ayında Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Şahdəniz” neft-qaz yatağının müştərək istismarı ilə əlaqədardır. Bu müqaviləyə əsasən 200 mln. ton qaz-kondensat və 100 mln. tondan çox neft hasilatı nəzərdə tutulur. Müqavilənin həyata keçirilməsi üçün 7 ölkədən olan şirkətlər 4 mlrd. dollar vəsait ayırmışdır. Şirkətlərin pay bölgüsü cədvəl 2.5-də verilmişdir.

“Şahdəniz” müqaviləsi üzrə pay bölgüsü

Nö	Şirkətlərin adı	Mənsub olduqları ölkələr	Şirkətlərin payı (%-lə)
1.	Statoil	Norveç	26.0
2.	British Petroleum	Böyük Britaniya	25.0
3.	ARDNŞ	Azərbaycan	10.0
4.	Lukoil	Rusiya	10.0
5.	Elf Akiten	Fransa	10.0
6.	OİEK	İran	10.0
7.	Türk petrolları	Türkiyə	9.0

Mənbə: Gənciyev G., Ələkbərov Ə, Məmmədova L.– Transmilli Korporasiyalar. Bakı, 2007

Dördüncü neft müqaviləsi 1996-cı ilin dekabr ayının 14-də Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı “Əşrəfi” və “Dan Ulduzu” prespektiv neft yataqlarının birgə istismarı ilə əlaqədardır. Bu müqavilə ADNŞ(20%) ilə “AMOCO”(30%), “YUNOKAL” (25,5%), “İTOCHU”(20%) və “DELTA HESS” (4,5%) şirkətləri arasında bağlanmışdır. Müqaviləyə görə 25 il ərzində bu yataqda 150 mln. ton neft hasilatı nəzərdə tutulur. Yatağın işlənilməsi üçün 2 mlrd. dollar vəsait qoyulmuşdur.

Proqnozlara və ekspertlərin hesablamalarına görə 30 il ərzində neft müqavilələri üzrə gözlənilən 1150 mln. ton neft hasilatının 23-24%-i və ya orta hesabla 270 mln. tonu maliyyə xərclərinin ödənilməsinə yönələcək. Qalan 880 mln. ton neftin təxminən 70%-i və ya 605 mln. tonu Azərbaycanın, 275 mln. tonu isə podratçı şirkətlərin payına düşür.

Ölkəyə xarici neft şirkətlərinin cəlb olunması və onlarla hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişlər (HPBS) imzalanması nəticəsində ölkədə neft və qaz hasilatının artmasına nail olunmuşdur. Belə ki, 2002-2011-ci illər ərzində ölkədə neft hasilatı

15,3 mln. tondan 45,6 mln. tona qədər artmış, o cümlədən ABƏŞ-də neft hasilatı 6,4 mln. tondan 37,2 mln. tona qədər artmış, ARDNŞ-də isə neft hasilatı 8,9 mln. tondan 8,4 mln. tona qədər azalmışdır[71].

Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına ixrac edilməsi üçün Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa və əsas ixrac boru kəməri olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərləri mövcuddur. Neftin əsas hissəsi (təxminən 80%) BTC kəməri vasitəsilə ixrac olunur.

2005-ci ildə fəaliyyətə başlayan və gündəlik 1 milyon barel həcmli, 1750 km uzunluğundakı BTC boru kəməri ilə Azərbaycan nefti, Gürcüstandan keçərək Türkiyənin Aralıq dənizindəki limanı olan Ceyhana fasiləsiz daşınmaqdadır. Azərbaycanın Sanqaçal istehsal terminalından birbaşa olaraq Ceyhan limanına bağlayan xətt, Azərbaycan neftini Aralıq dənizi bazarlarına ən qısa marşrutla çatdırmaqdadır. Ceyhan limanından 2014-ci ilə qədər təxminən 270 milyon ton neft 2500 dən çox tankərə yüklənərək mütəmadi olaraq Avropa bazarlarına ixrac edilmişdir. BTC-nin fəaliyyətə keçməsiylə Azərbaycanın neft ixracı təxminən üç dəfə artmışdır. Bununla yanaşı Qazaxıstandan tankerlərlə Bakıya gətirilən Qazaxıstan Nefti də BTC xətti vasitəsilə Ceyhan limanına yönləndirilir.

Bakının Sanqaçal terminalından başlayıb, Qroznı və Tikhoretskdən keçərək Rusiyanın Qaradəniz sahilindəki Novorossiysk limanına qədər uzanan(1460 km) və Şimal Xətti kimi tanınan Bakı-Novorossiysk boru xəttinin nəqletmə potensialı günlük 100.000 bareldir. Bu kəmərdən, 1997-ci ilin dekabr ayında Azərbaycanın ilkin istehsal neftinin ixracında istifadə edilməyə başlanmışdır.

Bakı-Supsa boru xəttinin uzunluğu isə 920 km. və günlük nəqletmə potensialı 145,000 bareldir. Boru xətti, Sanqaçal terminalından Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa limanına neftin nəql olunmasına xidmət göstərir. Qərb yolu kimi tanınan bu xətt, Bakı-Tbilisi arasında mövcud olan köhnə xəttin bəzi hissələrinin təmir edilməsi və yeni hissələrin əlavə olunması ilə aprel-1999 tarixində fəaliyyətə başlamışdır və ABƏŞ üzvləri adından BP tərəfindən istifadə edilməkdədir.



Şəkil. 2.1. Azərbaycanın ixrac boru kəmərləri
Mənbə: http://www.snipview.com/q/South_Caucasus_Pipeline

Azərbaycan neftini qərb bazarlarına daşıyan iki boru kəməri olan Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk ilkin istehsal üçün kifayət edirdi, lakin gələcəkdə planlaşdırılan illik təxminən 50 milyon tonluq istehsal üçün yetərli olmayacağı aydın idi ki, bu da Bakı-Tbilisi-Ceyhan xəttinin çəkilişini bir zərurətə çevirmişdir. Uzun çəkən siyasi və iqtisadi danışıqlar nəticəsində BTC-nin həyata keçirilməsi üçün inşaat işlərinə başlanılmışdır. Bakı-Ceyhan Xam Neft Boru Kəməri, Xəzər hövzəsində olan, xüsusən Azərbaycan neftinin Türkiyə üzərindən Ceyhan Terminalına mümkün olan ən qısa məsafədən daşınmasını təmin edən xətdir. Hal-hazırda Azərbaycan neftini daşıyan xətt gələcəkdə Qazaxıstan neftinin də Gürcüstandan keçməklə Ceyhana daşınmasını hədəfləməkdədir.

Azərbaycanın Sanqaçal istehsal terminalını birbaşa olaraq Ceyhan limanına bağlayan xətt, Azərbaycan neftini Aralıq dənizi bazarlarına ən qısa məsafədən çatdırır. Neftin Aralıq dənizindən sonra yerdə qalan məsafəsi də dəniz yolundan ən qısa nəqliyyat yoludur. Bundan başqa, BTC Qaradəniz, Boğazlar və Egey dənizi marşrutundakı kimi tanker nəqliyyatı tələb etmədiyi üçün, həm də ekoloji baxımdan ən etibarlı nəqliyyat xəttidir. Xəttin nəqliyyat tutumu gündə 1 milyon barel yəni illik 50 milyon tondur. Kəmərin reallaşması ilə, Azərbaycan Respublikası Bakı-Tbilisi-

Ceyhan Boru Kəməri sayəsində Rusiyadan asılı olmadan neftini beynəlxalq bazarlara nəql etməkdədir. Eyni zamanda, araşdırmalar göstərir ki, illik 50 milyon tonluq nəqliyyat tutumu yetərsiz olarsa, bu zaman kimyəvi əməliyyatlar vasitəsi ilə kəmərin tutumu illik 65 milyon tona çatdırıla bilər.

Bütün bunlarla yanaşı, BTC-nin formalaşdırılmasını zəruri edən səbəblərdən biri də Azərbaycan və Qazaxıstandakı neft yataqlarından ixrac edilməsi nəzərdə tutulan illik, təxminən 110 milyon ton neftin dünya bazarlarına nəql olunması üçün bölgədə mövcud olan boru kəmərləri və digər nəqliyyat sistemləri yetərli deyildir.



Şəkil 2.2 BTC Xam Neft Boru Kəməri

Mənbə: <http://www.oilfund.az>

Qeyd edək ki, Azərbaycanda 1 barel neftin hasilatının 10-11 dollara başa gəldiyi deyilir. Bu baxımdan neft şirkətinin normal fəaliyyət göstərməsi üçün, həmçinin əlavə geoloji kəşfiyyat işlərinin aparılması və alternativ enerji mənbələrinin axtarılması üçün geniş investisiya xərclərini nəzərə alsaq dünya bazarlarında neft qiymətinin 40-45 dollar olması sərfəli hədd sayıla bilər.

Lakin Azərbaycanda indiyədək həyata keçirilən investisiya siyasəti neftin qiymətinin daha yüksək olmasını tələb edir. Belə ki, 2016-cı ilin dövlət büdcəsi 50 dollarla, 2017-ci il isə 40 dollarla hesablanmışdır. Lakin global maliyyə-iqtisadi böhranı nəticəsində dünya neft qiymətinin azalması ölkəmizə ciddi təsir etdi. Neft qiymətinin 40-50 dollara qədər kəskin enməsi büdcə gəlirlərinə ciddi təsir etmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı neft vasitəsilə qısa müddət ərzində dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməyə başladı. Lakin bu gün aydındır ki, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyasının əsas istiqamətlərindən biri dünya

bazarına xam neft deyil, neft məhsullarının ixrac edilməsidir və buna nail olması ölkədə neft klasterinin formalaşması və inkişafını və klasterin dünya bazarlarına çıxmasını nəzərdə tutur.

III Fəsil Neftin dünya bazar qiymətlərinin formalaşmasının perspektivləri

3.1 Neftin dünya bazar qiymətinə təsir göstərən əsas amillər üzrə perspektiv meyllər

Hazırda neftin qiymətlərinin perspektiv meylləri barədə mülahizə yürütmək çox çətindir. Bu məsələlərlə bağlı yerli və dünya mətbuatı mütəmadi olaraq xəbərlər və analitik yazılar dərc edirlər. Bu sahənin araşdırılması ilə məşğul olan analitiklər yaranan vəziyyətin səbəbləri və perspektivləri barədə ehtimallar irəli sürməkdə davam edirlər, lakin deyə bilərik ki, real və dəqiq cavablardan daha çox ehtimal və suallar vardır.

Məsələn, "Goldman Sachs" təşkilatının mütəxəssisləri araşdırma apararaq gözlənilməz şəkildə neft bazarında təklif kəsinin yarandığı nəticəsinə gəliblər. Bunun səbəbləri kimi iqtisadiyyatdan çox uzaq olan amillər qeyd edilir – Nigeriyada neft kəmərlərinə silahlı hücumlar, Kanadada yanğınlar və sair. Nəticədə, uzun müddət ərzində ilk dəfə olaraq, bazarda neftin qıtlığı yaranıb və "Goldman Sachs"ın proqnozuna görə, bu vəziyyət ilin ikinci yarısında da davam edəcək. Bu dərhal bazar iştirakçıları, hətta Rusiya kimi bəzi ölkələrdə optimizmin yaranmasına gətirib çıxarıb, hətta uzun müddətli müsbət proqnozlar yaranmağa başlanıb. Amma məsələ ondadır ki, əgər neftin bahalaşması faktiki olaraq belə fors-major halları nəticəsində yaranmış neftin qıtlığı səbəbindən baş veribsə, bu, uzunmüddətli və davamlı olmayacaq.

Bu gün nəzəri məsələlər xaricində real olaraq neft bazarına həqiqətən ciddi təsir edən amillər vardır. Məsələn, İran neft hasilatını sanksiyalardan əvvəlki səviyyəyə çatdırmaq istiqamətində işləri davam etdirir ki, bu da bazarda təklifi artırır. Hətta ehtimal etmək olar ki, bu proses davam edəcək. Belə ki, indi artıq heç kəsə sirr deyil ki, neft bazarında iki iri oyunçu olan İranla Səudiyyə Ərəbistan arasında həqiqi neft müharibəsi başlanmaqdadır. Bu, həm neft hasilatının artırılmasında, həm də qiymətlərdə alıcılar üçün güzəştlərin tətbiq edilməsində özünü büruzə verəcək. Nəticədə hazırda neft bazarında sabitlik səviyyəsindən 1-1,5 mln. barel həcmində artıq həcm müşahidə olunur. Müəyyən dərəcədə bu mənfi amillər müsbətləri ilə

tarazlaşdırılır və mütəxəssislərin fikrincə, bundan sonra da tarazlaşdırılacaq. Bu amillər sırasında Çində neftə tələbatın artmasını və Avropada avtomobil satışlarının artması amilləri qeyd edilir. Amma bütün bunlar neftin 50 dollaradək bahalaşmasının səbəblərinə bizi yaxınlaşdırmır, çünki qeyd olunan faktorlar sutkalıq 1-1,5 mln. barel həcmində artıqlığı “əridə” bilməz.

Ciddi araşdırma mərkəzlərinin hesablamalarına görə, dünyada neftin qiymətinin formalaşmasında siyasi faktorun rolu 20%-dən yüksəkdir. Bu, özünü 1980-ci illərdən öncə daha qabarıq büruzə verirdi. Çünki, həmin vaxta qədər müharibələr başda olmaqla, siyasi amillərlə bağlı ciddi eksperimentlər olmamışdı. Amma sonrakı illərdə neft hasilatı yüksək olan ölkələrə olan hücumlar və bunun nəticəsində başlanan müharibələrdən sonra dünyanın enerji bazarı sürətlə fərqli mənzərə almağa başlamışdı. Bundan isə neftdən məhrum ölkələr, o cümlədən siyasi absiyası olan ABŞ kimi ölkələr özləri üçün nəticə çıxarmağa başladılar. 1990-cı illərə qədər neftin qiymətində böyük sıçrayışlar demək olar ki, qeydə alınmamışdı. 1980-ci ildə İsrail Livana müharibə elan edəndən sonra neftin 1 barelinin qiyməti 98 dollara qədər yüksəldi. Amma əvvəlki illərdə neft idxal edən ölkələrdə belə təəssürat var idi ki, neft istehlakçıları neftdən müəyyən müddət imtina edərlərsə, bu neftin qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olacaq. Amma təcrübə göstərdi ki, bu heç də belə deyilmiş. Məsələ ondadır ki, neftin qiymətlərinin idarə olunması neft istehlakçılarının (idxalçıların) yox, hasilatçıların əlindədir. Lakin bununla belə, tələb amili siyasi faktorlarla bağlı olanda neftə tələb dəyişir və qiymət formalaşır.

Neft bazarında qiymətlərin təhlilini aparan mütəxəssislər dəfələrlə bildirmişdirlər ki, qiymətlərə əsas təsir edən qüvvə ABŞ-ədir. ABŞ müəyyən siyasi və iqtisadi alətlərin vasitəsi ilə buna nail olur. ABŞ neft ixracatçısı yox, idxalçısıdır. ABŞ hazırda istifadə etdiyi neftin 60 faizini idxal hesabına, digər 40%-ə qədərini isə daxili istehsal hesabına təmin edir. Ona görə, o, neftin qiymətinin artmasında maraqlı ola bilməz. Çünki, neftin qiymətindəki artım ABŞ iqtisadiyyatına əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. ABŞ-da enerji sahəsi üzrə ixtisaslaşan beyin mərkəzlərinin tədqiqatlarına görə, benzinin satış qiymətindəki 5 sent artımı amerikalıların

xərclərinin 7 milyard dollar artmasına səbəb olur. Siyasi analitiklərin əsas məqsədin Rusiyanın iqtisadiyyatına dağıdıcı zərbə vurmaq olduğu barədə ortaq fikri də var. Lakin indi isə görünür ki, bu prosesin, qlobal siyasi qərarların korporativ qurbanlarının sayı artmaqdadır və bu artıq daxili iqtisadiyyata zərbə vurmağa başlayıb. Ehtimal etmək olar ki, həmin qərarların reallaşması zamanı şərti qiymət səviyyəsinin artması istiqamətinə yenidən baxılıb ki, ABŞ-ın öz şirkətləri müflisləşmə kimi zərərli proseslə üzləşməsin [67].

Son 6-7 ildə Ərəb dünyasında baş verən məlum hadisələr neftin qiymətinə təsirsiz ötüşmədi. Həmin ölkələr demək olar ki, böyük həcmdə neft hasilatçıları kimi tanınır. Bütövlükdə götürəndə, Yaxın Şərq bölgəsində baş verən hadisələr dünyada neftin qiymətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, dünya neft ehtiyatlarının 65%-dən çoxu bu regionun payına düşür. Müharibələrin baş verməsi və regionlarda inqilab dalğalarının yaranması, “ərəb baharı”nın genişlənməsi hərbi texnikanın daha çox işləməsinə və neft istehlakına səbəb oldu. Bu zaman isə bütün hərbi əməliyyatlar ölkələrin müdafiə xərclərini və neftə tələbi artırdı. Belə güman etmək olardı ki, bu hadisələr fonunda neftin qiyməti artmaqda davam edəcək. Lakin qiymətlərdə kəskin artım baş vermədi. Yenə də, yuxarıda qeyd edilən arqumentlər öz təsirini göstərdi.

OPEC-in neft siyasəti

Məlumdur ki, OPEC (Neft İxrac Edən Ölkələr) dünya üzrə neft hasilatının 40%-ni verir. Eyni zamanda, hazırda dünyada neft ehtiyatlarının $\frac{3}{4}$ hissəsi OPEC kartelinə daxil olan ölkələrin payına düşür. Ona görə də, belə ağırlıq təşkil edən təşkilatın neft siyasəti və onun qiymətinə təsiri başadüşüləndir. Bu baxımdan OPEC-in verdiyi qərarlar neftin qiymətinə təsirsiz ötüşür. Ən əsas da, OPEC-in hasilat kvotası ilə bağlı qərarları bu baxımdan olduqca böyük gücə malikdir. Ona görə də, neftin qiymətinin artmasını şərtləndirən səbəblər sırasında OPEC-in hasilat kvotasının aşağı salınmasına dair verdiyi qərarlar və bununla bağlı öhdəlik götürən ölkələrin həmin öhdəliyi yerinə yetirməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər OPEC nəzərdə tutulan

hasilatdan imtina edib, onun aşağı salınmasına dair qərar verərsə, bu, neftin qiymət konyukturasına təsir edəcək. Lakin buna baxmayaraq, belə bir təsir gücünü daha səmərəli edən OPEC-in qərarlarında vahidlik prinsipidir. Yaxın tarixi vəziyyəti təhlil edərkən OPEC-in yürütdüyü qiymət siyasəti o zaman fayda verir ki, təşkilat daxilində fikir müxtəlifliyi olmur və qərarlarda yekdil olurlar. Qərarlarda vahid mövqe olmadıqda, bu zaman onların effektivliyi olmur.

Eyni zamanda, nəzərə almalıyıq ki, dünyadakı neftlə zəngin ölkələrin heç də hamısı OPEC-in üzvü deyil. Yəni, onların hasil etdikləri OPEC-in kvotasına daxil olmur. Qiymətlərə təsir baxımından bu ölkələrin hasilat həcmi və bazar paylarını nəzərə almamaq mümkün deyildir. Qiymət dalğalanmasına təsir imkanının böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq bütün amillər nəzərə alınmalıdır.

Mövsümü amillər

Adətən neftin qiymətinin dəyişməsinin ilin hansı fəslində baş verməsində də qanunauyğunluqlar olur. Belə ki, dünya üzrə yay aylarında neftə tələbat digər fəsillərə nisbətə 20-25% dəyişir. Bu onu göstərir ki, neftin qiymətinin müəyyənləşməsində hasilat həcmi, hasilatın artmasında məcmu tələbin artması neftin qiymətinin artmasına səbəb olur. Hansı fəsilə isə neftdən daha çox istifadə edilirsə, həmin mövsümdə də qiymətlər artmağa başlayır.

Psixoloji amillər və treydlər

Bu bir reallıqdır ki, bəzi hallarda neftin bazardakı real tələbinin dəyişməsi hər hansı bir açıqlama və ya psixoloji amillə əlaqədar olur. Məsələn, OPEC ölkələri yığışaraq növbəti aylarda hasilat kvotasını aşağı salmaqla bağlı qərar versələr, artıq bu qərar növbəti mərhələyədək neftin qiymətində dalğalanmaların baş verməsinin anonsu hesab oluna bilər. Ciddi nüfuzlu təşkilatların, araşdırma mərkəzlərinin açıqlamaları, proqnozları bazarda müəyyən təəddüdlərə yol açar bilər.

Ümumilikdə, dünyada neftin qiymətinin yüksəlməsində böyük neft istehlakçıları olan ölkələr mühüm rol oynayırlar. Bu sırada ABŞ, Çin, Yaponiya və Hindistan kimi ölkələri göstərmək olar. Çünki, onların neftdən daha çox istifadə etməsi dünyada neftə tələbi stimullaşdırır. Bu fikri təsdiq etmək üçün yalnız bir fakt kifayət edir. Belə

ki, dünyanın neft istehlakında (ABŞ-ın payı 25%, Çin 8%) ABŞ və Çinin payı dünya üzrə neft istehlakın 1/3-ni təşkil edir. Əgər bu ölkələr başda olmaqla dünyada qlobal iqtisadi böhran davam edərsə, bu, neft qiymətini aşağı salmaqda davam edəcək. Əks təqdirdə, yəni enerjiyə tələb artarsa, onda dünya növbəti bir bahalaşma mərhələsinə daxil ola bilər. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, 2035-ci ilə qədər ABŞ-ın enerjiyə tələbatının 35% həddində artacağı proqnozlaşdırılır. Bütün bunlara baxmayaraq, Çin enerji istehlakında ABŞ-ı keçərək dünyanın 1-ci enerji tələb edən ölkəsinə çevriləcək. Həmin müddətə qədər neft dünyada ən əsas enerji mənbəyi olaraq qalacaq. Amma bərpa olunan enerji mənbələrinin payı 6%-dən 8%-ə qədər artacaq. Demək neftə tələbatın artması alternativ enerji mənbələrinə çıxışı stimullaşdıracaq.

Yuxarıda qeyd edilən bütün ehtimallarımızın müəyyən təsdiqediciləri kimi onu bildirmək olar ki, hazırda dünya iqtisadiyyatında neftin bahalaşması üçün heç bir hadisə baş vermir, heç bir ciddi göstəricilər elan olunmayıb ki, neft bazarına belə yüksəldici təsir etsin. Əksinə İran-Səudiyyə Ərəbistan neft qarşılıqlı, OPEC-in bazara təsiredici alətlərinin və üzvlərinə təsir etmə qabiliyyətinin, demək olar ki, tam itirilməsi kimi amillər neft bazarına yalnız qeyri-sabitliyi gətirir. Belə olan şəraitdə neftin bahalaşması süni, idarə olunan proses kontekstində baş verir.

Neftin dünya bazarında qiymətlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin siyahısı çox da geniş olmasa da, bu amillərin təsir dərəcəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin son proseslər onu göstərir ki, neftin qiymətinə iqtisadi amillərdən daha çox siyasi amillər və proseslər təsir edir.

3.2 Neftin dünya qiymətinin dəyişməsinin Azərbaycanın makroiqtisadi inkişafına təsirinin perspektivləri

Qeyd olunduğu kimi, dünya üzrə neftin qiymətlərinin dəyişməsi ölkələrin iqtisadi göstəricilərinə ciddi təsir göstərir. Təbii olaraq, neftin qiymətlərindəki artım nə qədər çox və uzunmüddətli olursa, makroiqtisadi təsir də o qədər böyük olur.

Qiymət artımının iqtisadiyyat üzərindəki birbaşa təsirinin böyüklüyü ümumi olaraq; neft xərcinin milli gəlir içindəki payı, son istifadəçilərin istehlaka qənaət etmə və məhsuldar istifadə bacarığı ilə alternativ enerji qaynaqlarının istifadəsinə bağlıdır. Neft qiymətindən meydana gələn artım nəticəsində ortaya çıxan ticarət sürüşməsi, neft idxal edən ölkələrdən neft ixrac edən ölkələrə doğru bir gəlir transferinə səbəb olmaqdadır.

Neft ixrac edən ölkələr üçün qiymət yüksəlişindən qaynaqlanan ixracat gəlirləri birbaşa real milli gəliri artırmaqdadır. Ancaq ümumi olaraq, bu ölkələrin birbaşa ixrac etdikləri ölkələrdə yaşanan iqtisadi durğunluq nəticəsində, dəqiq neft idxalatçısı olan ölkələrin digər ixrac mallarına olan tələb düşür və buna bağlı olaraq, yüksəlmiş qiymətlərlə neft satışından əldə edilən gəlirin bir hissəsini ixtisar edir

Neft idxal edən ölkələrdə artan neft qiymətləri inflyasiyaya və digər xərclərin yüksəlişinə səbəb olarkən, qeyri-neft məhsullarına olan tələbin də düşməsinə gətirib çıxarar. Hökumət xərcləmələrində kəsintiyə gedilməsi nəticəsində, bir tərəfdən vergi gəlirləri azaldığı halda, digər tərəfdən də büdcə kəsiri artır. Bu vəziyyət, faiz nisbətələrini artırarkən, ödənişlərin real enişə qarşı müqavimət göstərməsi nəticəsində, neft qiymətlərindəki artım tipik olaraq nominal əmək haqqı səviyyələrini üzərində təzyiq yaradır.

Neft qiymətlərində yaşanan artım, beynəlxalq ticarət tarazlığını və valyuta məzənnələrinə də təsir etməkdədir. Qiymətlərdəki artım nəticəsində neft idxal edən ölkələrin ödənişlərində tarazlıq pozulur, belə ki, idxal malları bahalanır, ixrac mallarının dəyəri düşür, digər bir ifadəylə real milli gəlirin də azalmasına səbəb olur.

Mərkəzi Bankın və hökumətin pul siyasətində bir dəyişikliyə getməməsi halında, dolların məzənnəsi yüksəlir və bu vəziyyət, neft istehsal edən ölkələrin aktivlərini qiymətləndirərkən meyar götürdükləri dollar əsaslı beynəlxalq ehtiyat ehtiyacı da artır.

İqtisadi artımın təhlili göstərir ki, əldə edilmiş makroiqtisadi sabitlik və rifah üzərində neft amilinin təsiri hələ də əhəmiyyətlidir. Yüksək neft qiymətləri dövründə protsiklik iqtisadi siyasət iqtisadi artımın dövlət tələbindən asılılığını yüksəltmişdir.

Əsas çağırışlardan biri kimi iqtisadi artımın dövlət tələbi üzərindən dayanıqlı özəl tələb üzərinə transformasiyası öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Bildiyimiz kimi, son illər ərzində neftin qiymətləri xeyli düşmüş və qiymətlərdə volatillik artmışdır. 2014-cü ilin sonlarından etibarən dünya əmtəə bazarında neft qiymətlərində kəskin enmələr müşahidə edilməyə başladı. 2014-cü ilin sonunda Brent markalı neftin dünya bazarında qiyməti ilin əvvəli ilə müqayisədə 44 faiz aşağı düşmüş, dövrün sonuna 62 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Neft qiymətləri ilə birlikdə Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşları olan ölkələrdə iqtisadi aktivliyin azalması və milli valyutaların dəyərsizləşməsi də ölkə iqtisadiyyatına neqativ təsir etmiş, maliyyə- bank bazarında psixoloji gərginliyin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, neftin bir barelinin qiyməti 2008-ci ildə 150 ABŞ dollarına yaxınlaşdığı halda 2016-cı ildə 30 ABŞ dollarından da aşağı səviyyəyə düşmüşdür. Neftin qiymətlərindəki bu cür kəskin qlobal azalma Azərbaycanın iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2010–2014-cü illərdə iqtisadi artım sürəti yavaşlayaraq ildə orta hesabla 2,7 faiz olmuşdur. 2015-ci ildə ixracatın həcmi və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin azalması işsizlik səviyyəsinin əvvəlki ilə nisbətən 2 faiz artmasına səbəb olmuşdur. Aşağı neft qiymətləri səbəbindən cari hesablar balansında yaranmış gərginlik manatın məzənnəsinə təzyiqi artırmış və 2015-ci ildə milli valyuta iki dəfə devalvasiyaya uğramışdır. Proqnozlar onu göstərir ki, neft–qaza qlobal tələbatda artım 2050-ci ilədək ildə təqribən 0,7 faiz zəifləyəcək (əvvəlki artım proqnozlarından 30 faiz az) və ümumi enerji sektorunda üzvi yanacaq növlərinin payı azalacaqdır. Bu şərtlər altında neft qiymətlərinin əvvəlki yüksək səviyyələrinə qayıdışı gözlənilmədiyi üçün yaxın gələcəkdə neft gəlirləri hesabına yüksək dayanıqlı artımın bərpa olunacağı proqnozlaşdırılmır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun proqnozlarına görə Azərbaycan iqtisadiyyatının 2025-ci ilədək illik 2–3 faiz artacağı gözlənilir. Bu temp ötən bir neçə il ərzində müşahidə olunan artım səviyyəsinə uyğundur. Lakin belə aşağı artım səviyyəsi iqtisadiyyatın qarşısında duran məqsədlərə çatmağa, o cümlədən indiki və gələcək nəsillər üçün lazım olan sayda iş yerləri yaratmağa, ölkənin gələcək iqtisadi inkişafını təmin etməyə kifayət

etmir. Buna görə də Azərbaycanda aşağı neft qiymətləri şəraitində iqtisadiyyat yeni təməllər üzərində qurulmaqla daha yüksək artım tempinə nail olunacaqdır. Neft–qaz sektorunun iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək potensialı zəiflədikcə, Qazaxıstan, Səudiyyə Ərəbistanı və Rusiya da daxil olmaqla, dünyanın təbii ehtiyatlarla zəngin ölkələri çətinliklərlə üzləşir və öz iqtisadiyyatlarını şaxələndirməyə təşəbbüs göstərirlər. Azərbaycanda da hazırda eyni vəziyyət mövcuddur. Ölkə ötən on il ərzində yaratdığı baza əsasında qlobal iqtisadiyyatdakı mövqelərini daha da gücləndirmək üçün güclü siyasi iradə və imkanlara malikdir (Burada Strateji Yol Xəritəsinin materiallarına əsaslanılmışdır) [74].

Azərbaycanda ÜDM-in artımı yerli istehlak və dövlət investisiyalarına mütənasib olmuşdur. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, faktiki son istehlak xərcləri 2005–2010-cu illər ərzində orta hesabla ildə 14,0 faiz, 2010–2014-cü illərdə isə müvafiq olaraq 9,0 faiz artmışdır. Azərbaycanda 2004–2014-cü illər ərzində yüksək investisiya aktivliyi müşahidə edilmişdir. Dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatına 148,9 milyard manat həcmində investisiya yönəldilmişdir ki, bunun da 54,1 faizi daxili, 45,9 faizi isə xarici mənbələr hesabına maliyyələşmişdir. Ümumi investisiya qoyuluşunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 36,3 faiz, qeyri–neft sektoruna yönəldilmiş investisiyanın qeyri–neft ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 50,7 faiz təşkil etmişdir. Dövr ərzində yüksək investisiya aktivliyinin əsas mənbəyi Azərbaycanın yüksək neft gəlirləri olmuşdur. Bu dövrdə (2004–2014) Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fonduna 90 milyard ABŞ dolları vəsait daxil olmuş, onun da 61 milyard ABŞ dolları ölkə iqtisadiyyatının inkişafına investisiya edilmişdir. Bu vəsaitin 92 faizi dövlət büdcəsinə transfertlər, 8 faiz hissəsi isə dövlət əhəmiyyətli layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir

2004–2014-cü illər ərzində Azərbaycanda yürüdülmən makroiqtisadi siyasətin hər iki istiqaməti – fiskal və pul-məzənnə siyasətləri iqtisadi artımın dəstəklənməsinə yönəlmişdir. Dövr ərzində Azərbaycan makroiqtisadi sabitlik göstəricilərinə görə qlobal miqyasda qabaqcıl mövqelərdə qərarlaşmış, əldə edilmiş iqtisadi siyasət

uğurları ölkənin biznes–investisiya cəlbədiciyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir. Ötən dövr üzrə makroiqtisadi siyasətin təhlili onu göstərir ki, iqtisadi siyasətin formalaşdırılması və reallaşdırılmasında neft ən mühüm amil olmuşdur.

Yeni iqtisadi reallıqların milli iqtisadiyyata mənfi təsirlərini minimuma endirmək, xarici və daxili balansı korreksiya etməklə makroiqtisadi sabitliyi qorumaq Azərbaycan dövlətinin əsas prioritetlərindən biri olmuşdur. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan institusional islahatların əhatə dairəsi daha da genişləndirilmiş, həmçinin iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi – vergi və gömrük idarəetməsinin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində səmərəli addımlar atılmışdır. Aparılan islahatların təsiri qısa müddətdə biznes və investisiya aktivliyində müşahidə edilmiş və bu təsirin çoxşaxəli səmərəsinin ortamüddətli dövrdə daha da artacağı gözlənilir. Ucuz neft qiymətləri dövrünün başlanması Azərbaycan iqtisadiyyatı qarşısında əhəmiyyətli çağırışlar formalaşdırmış oldu. Belə ki, yeni şəraitin milli iqtisadiyyata əsas təsir kanalları xarici balans (tədiyə balansı), daxili balans (dövlət maliyyəsi, o cümlədən strateji valyuta ehtiyatları; özəl investisiya tələbi → iqtisadi artım → makroiqtisadi sabitlik), o cümlədən bank-maliyyə sektoru (maliyyə sabitliyi) olmuşdur. Ölkənin xarici balansı ucuz neft qiymətlərindən ən yüksək təsirlənmiş iqtisadi həlqə olmuşdur. Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatına görə, 2015-ci ildə xarici ticarət (əmtəə) dövriyyəsi 33,3 faiz azalaraq, 20,7 milyard ABŞ dolları, 2016-cı ilin yanvar-avqust aylarında isə ötən ilin müvafiq dövrünə nəzərən 24,9 faiz azalaraq 11,3 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2015-ci ilin yekunu üzrə xarici ticarət saldosu 2,2 milyard ABŞ dolları (5,7 dəfə azalma), 2016-cı ilin yanvar–avqust aylarında isə 250,3 milyon ABŞ dolları olmuşdur. 2015-ci ildə ölkənin tədiyə balansında CƏB üzrə 2004-cü ildən bəri ilk dəfə olaraq kəsir (222 milyon ABŞ dolları) yaranmışdır. Kəsin əsas mənbəyi ticarət balansı üzrə saldonun 3 dəfədən çox azalaraq, 19 milyard ABŞ dollarından 6 milyard ABŞ dollarına düşməsi olmuşdur

Ucuz neft dövrünün formalaşdığı yeni konyunktur şərait dövlət maliyyəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Dövlət maliyyəsinin mühüm həlqəsi olan ARDNF-in gəlirləri 2015-ci ildə 38 faiz və ya 4,9 milyard manat azalmışdır. Digər tərəfdən milli valyutanın korreksiyası dövlət büdcəsinə transfertlərin həcmində xarici valyuta ehtiyatlarına qənaət imkanları vermişdir. Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən, ölkə üzrə cəmi strateji valyuta ehtiyatları 2015-ci ildə 24,4 faiz və ya 12,5 milyard ABŞ dolları azalaraq, 38,9 milyard ABŞ dolları olmuşdur. O cümlədən Neft Fondunun ehtiyatları 9,1 faiz (3,3 milyard dollar) azalaraq dövrün sonuna 33,6 milyard dollar təşkil etmişdir. Yeni dövrün reallıqlarına uyğun olaraq, Azərbaycan hökuməti dövlət maliyyəsinin bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə fiskal konsolidasiya tədbirlərinə qərar vermişdir. Belə ki, 2016-cı il üçün dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan kapital xərclər əhəmiyyətli səviyyədə azaldılmışdır. Fiskal konsolidasiya öz-özlüyündə müsbət meyil olsa da, dövlət investisiyalarından yüksək asılılığa malik olan iqtisadi aktivliyin azalması bu mənada qaçılmazdır. Lakin ortamüddətli dövrdə iqtisadi artımın dövlət tələbindən özəl tələbə transformasiya edilməsi aspektində fiskal konsolidasiyanın iqtisadi siyasət alternativini mövcud deyildir.

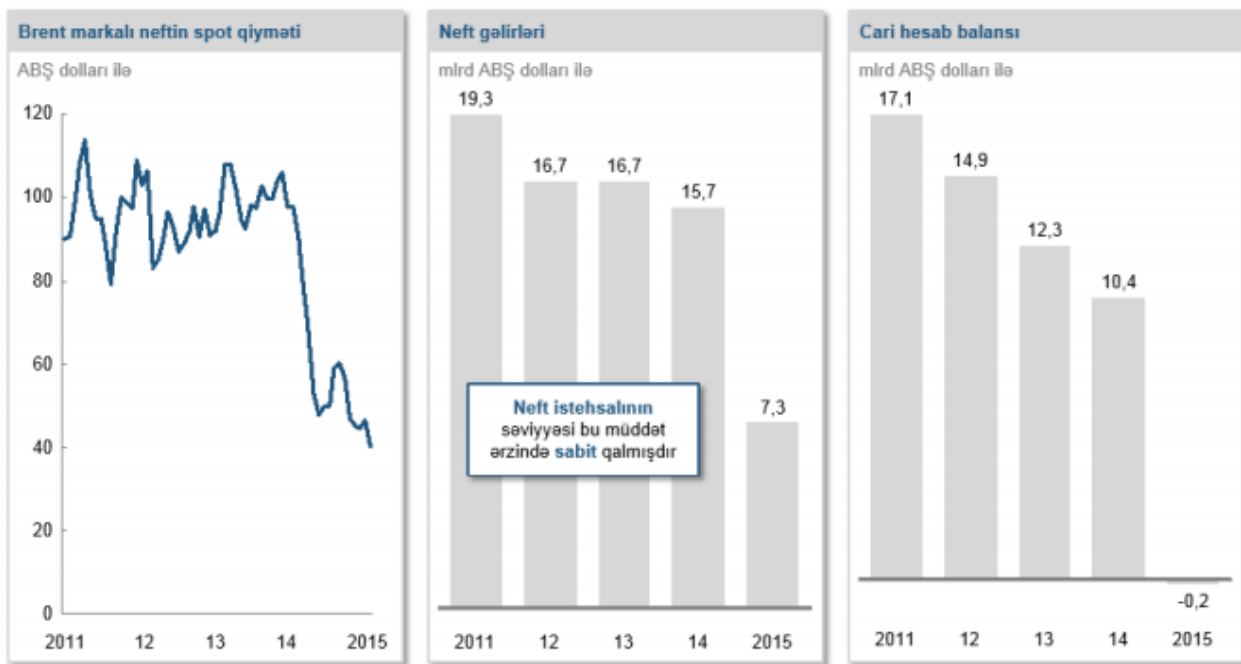
Neftin qiymətinin aşağı düşməsinin mənfi təsirləri məcmu özəl tələbin (investisiya və daha çox istehlak) maliyyələşdirilməsi kanallarından biri olan bank sektorundan da yan keçməmişdir. Məcmu tələbin daralması, eyni zamanda məzənnənin korreksiyası bankların gəlirli fəaliyyət dairəsini kifayət qədər məhdudlaşdırmışdır. İqtisadiyyatda mövcud risklər bankları yüksək səviyyədə mühafizəkar kredit siyasətinə vadar edir ki, bunun da nəticəsində izafi likvidlik–aşağı gəlirlilik (bəzi hallarda zərər) formalaşır.

Ucuz neft qiymətlərinin neqativ təsirlərinin daxili balans təsir kanalları vasitəsilə reallaşması iqtisadi artımın dinamikasında da öz əksini tapmışdır. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən, 2015-ci ildə ÜDM-in real artımı 1,1 faiz (2014-cü ildə 2,8 faiz) olmuş, o cümlədən qeyri-neft sektorunda 1,1 faiz (2014-cü ildə 7 faiz), neft sektorunda isə 1,2 faiz (2014-cü ildə 2,9 faiz azalma) artım müşahidə edilmişdir.

2016-cı ilin yanvar-avqust aylarında isə ÜDM real ifadədə 3,1 faiz azalmış, o cümlədən qeyri-neft sektorunda 5,8 faiz azalmış, neft sektorunda isə 2,5 faiz artmışdır. 2016-cı ilin sentyabr ayında inflyasiya ilin əvvəlinə nisbətən 8,9 faiz, orta illik inflyasiya 11,2 faiz, son 12 ayda 14,3 faiz olmuşdur. İlin əvvəlindən ərzaq məhsulları 10,9 faiz (orta illik 12,7 faiz), qeyri-ərzaq malları 10,4 faiz (orta illik 15,9 faiz), xidmətlər isə 5,1 faiz (orta illik 5,2 faiz) bahalaşmışdır. İnflyasiya dinamikasında artım əsasən məzənnə amili ilə əlaqədar olaraq, daha çox idxal qiymətləri hesabına baş vermişdir. Hal-hazırda Azərbaycanın malik olduğu strateji valyuta ehtiyatlarının həcmi ÜDM-in 100 faizini ötmüşdür

Neft qiymətlərinin neft gəlirlərinə və cari hesab balansına təsiri böyük olmuşdur. Aşağıdakı şəkildə bu, əyani formada göstərilmişdir:

Şəkil 3.1



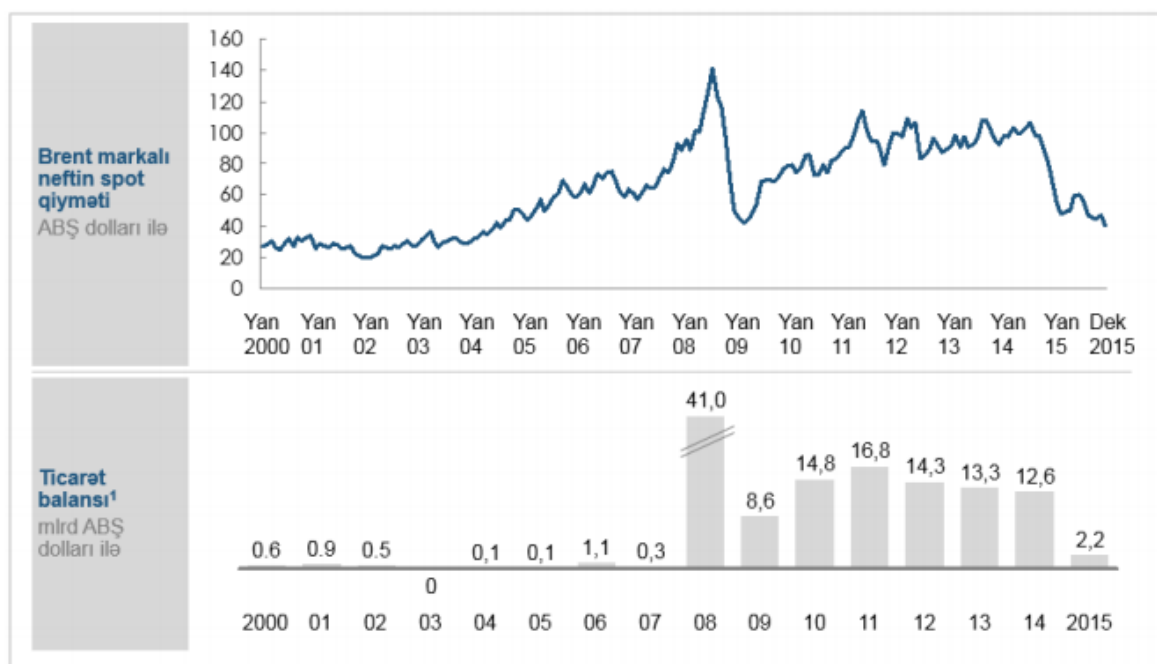
Mənbə: “Ekonomist” jurnalının analitika şöbəsi, ARDNF, Maliyyə Nazirliyi

Azərbaycanda iqtisadi artımın mühüm hərəkətverici qüvvələrindən biri də məhz xalis ixrac olmuşdur. Neft müqavilələrinin icrası Azərbaycanın neft ixracını əhəmiyyətli dərəcədə artırmış, ölkənin tədiyə balansı göstəriciləri yaxşılaşmışdır. 2004-cü ildə cari əməliyyatlar hesabı üzrə (CƏB) 5,8 milyard ABŞ dolları həcmində

kəsir mövcud idisə, artıq 2005-ci ildən etibarən kəsir profisitlə əvəz olunmağa başlamışdır. 2005–2014-cü illər ərzində CƏB profisiti kumulyativ olaraq 110 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. 2011-ci ildə bu göstərici özünün tarixi maksimumuna çataraq 17 milyard ABŞ dollarına yaxın, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 25,8 faiz olmuşdur

Neftin qiymətinin dəyişməsi ticarət balansına da təsirsiz ötürülməmişdir (Şəkil 3.2).

Şəkil 3.2



Mənbə: “Global Insights” Dünya Bazarının Monitorinqi və Dövlət Statistika Komitəsi

Xarici ticarət balansının qalığı 2004-cü ildə 3 milyard ABŞ dolları kəsirdən 2014-cü ildə 19 milyard ABŞ dolları həcmində profisite yüksəlmişdir. Bu dövrdə əmtəə ixracı 6 dəfə, idxalı isə 2,6 dəfə artmışdır. Cari əməliyyatlar hesabının diqqət çəkən mühüm elementi məhz xidmətlər balansıdır (şəkil 9). Xidmətlər balansında diqqəti cəlb edən əsas məqam ondan ibarətdir ki, yüksək iqtisadi artım və rifahın yüksəlməsi xidmətlər balansında kəsirin böyüməsi ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2010–2015-ci illər ərzində balans üzrə kəsir 2 dəfə artmış, 2 milyard ABŞ dollarından 4 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Lakin buna baxmayaraq bəzi xidmətlər üzrə artım müşahidə edilmişdir.

Bu bir reallıqdır ki, dünya bazarında neft qiymətlərinin 2008–2009-cu illərdəki səviyyələrə qayıdacağı ehtimalı yoxdur, lakin bu baş versə belə, resurs sənayesi bütün suallar üçün doğru cavab kimi qəbul edilə bilməz. Keçmiş iqtisadi əhəmiyyətinə baxmayaraq, neft–qaz sektoru əvvəlki illər ərzində ümumi məşğulluğun 1 faizdən çoxuna sahib olmayıb. İqtisadi artımın şaxələndirilməsi 10 milyona yaxın Azərbaycan vətəndaşına öz peşə arzularını gerçəkləşdirməyə və rifah səviyyəsini yüksəltməyə imkan verəcəkdir. İqtisadi şaxələndirmənin sürətləndirilməsi üçün üç potensial imkan mövcuddur ki, bu imkanları əldən verməmək üçün müvafiq tədbirləri məhz indi həyata keçirmək olduqca vacibdir:

- Regionun ümumi iqtisadi inkişaf dinamikası daim dəyişir və ixracatı genişləndirmək imkanları yaradır. Azərbaycan ümumi əhali sayı 300 milyon nəfərdən çox olan və ÜDM-i 3 trilyon ABŞ dollarına çatan 4 üç iri iqtisadiyyat – İran, Türkiyə və Rusiya arasında yerləşir. İrana tətbiq edilən sanksiyalar aradan qaldırıldıqca və regiondakı digər iqtisadiyyatlar arasında yeni ticarət modelləri meydana gəldikcə, ölkə üçün unikal imkanlar açılır. Daha geniş diametrdə isə Azərbaycan cəmi ÜDM-i 30 trilyon ABŞ dollarına çatan 5 Avropa Birliyi, Çin və Körfəz ölkələri bazarlarının yaratdığı dairənin mərkəzində yerləşir. Məsələn, Azərbaycanla dünyanın ikinci iqtisadiyyatı sayılan Çinin arasında yalnız Qazaxıstan var; Azərbaycanla Körfəz ölkələri arasında təkə İran, Azərbaycanla Avropa Birliyi arasında isə yalnız Gürcüstan yerləşir. Beləliklə, həm qısa, həm də iri radiuslu dairədə Azərbaycanın bazarlara çıxmaq potensialı böyükdür.

- Qlobal iqtisadi mənzərə Avropada zəif və Çində azalan artıma görə dəyişməkdədir. Buna cavab olaraq, Çin onu əsas iqtisadi regionlarla birləşdirəcək “İpək Yolu” layihəsini həyata keçirməyi planlaşdırır ki, bu marşrutlardan biri də Azərbaycan ərazisindən keçir. Eyni zamanda, Avropa, Rusiya, İran, Hindistan və Mərkəzi Asiyanı birləşdirəcək Şimal–Cənub nəqliyyat dəhlizinin də bir xətti Azərbaycanın ərazisindən keçir. Bu təşəbbüslər ölkəmizin ərazisindən keçən əmtəə və sərnişin dövriyyəsinin həcmi artırmaqla marşrut boyu istehsal və nəqliyyat-logistika xidmətləri üçün imkanlar yaradacaqdır. Azərbaycan təkə tranzit ölkəsi

deyil, o həm də öz ərazisindən keçən əmtəələr üzərində əlavə dəyər yaratmaq potensialına malikdir. Ümumilikdə isə Azərbaycanın ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizlərinin hesabına qlobal dəyər zəncirlərində ölkənin mövqeləri gücləndirilə bilər. Azərbaycan üçün belə yeni beynəlxalq imkanların açılması yüksək və dayanıqlı iqtisadi artım potensialı yaradır. *Strateji Yol Xəritəsi* bu imkanlardan faydalanmaq üçün hazırlanmışdır.

- Dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edəcək investisiya qoyuluşlarında maraqlı olan Azərbaycanda qlobal investisiya meyilləri nəzərə alınacaqdır. 2007-ci illə müqayisədə dünya üzrə birbaşa xarici investisiya axını 2015-ci ildə 36 faiz artaraq 1,7 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır. 2015-ci ildə inkişaf etmiş ölkələr birbaşa xarici investisiyaların 55 faizini cəlb edə biliblər. Artım əsasən birləşmə və satınalmalar (“M&As”) hesabına baş vermişdir. 2015-ci ildə Asiya regionunda inkişaf etməkdə olan ölkələr dünya üzrə birbaşa xarici investisiyaların 1/3-ni cəlb etmişdir. Bu mənada Asiya regionu dünya üzrə ən çox investisiya cəlb edən regiondur. Rusiya və Qazaxıstan başda olmaqla, keçid ölkələrinə birbaşa xarici investisiya axını 2015-ci ildə 54 faiz azalmışdır. Aşağı xammal qiymətləri və regional münaqişələr keçid ölkələrində birbaşa xarici investisiya axınları üçün əsas maneə olmuşdur. Birləşmə və satınalmaları nəzərə almasaq, dünyada birbaşa xarici investisiyaların axını qısamüddətli perspektivdə zəifləyəcəkdir. Çünki qlobal iqtisadiyyat kövrəkdir, qlobal maliyyə bazarları volatildir, tələb aşağıdır və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artım tempi zəifdir. İnvestisiya axınını cəlb etmək üçün Azərbaycanda əlverişli biznes mühiti təmin ediləcək və özəl sahibkarlığın inkişafı daha da stimullaşdırılacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Neft, qlobal iqtisadiyyat üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Dünya iqtisadiyyatında bir çox ölkənin fasiləsiz enerji növlərindən biri olan neftə sahib olmaq və (və ya) nəzarət etmək istəmələri, neftin siyasi baxımdan vazkeçilməz bir resurs olduğunu göstərməkdədir. Tədqiqatlar göstərir ki, dünyanın enerji istehlakı içində neftin payı daha da artmaqdadır. Enerji istehlakında ən böyük pay neft, təbii qaz və kömürə düşür. İqtisadi hesablamalara görə, heç bir bərpa olunan enerji növü yaxın 60-100 il ərzində neft və təbii qaz ilə rəqabət apara bilməyəcək.

Neft və neft məhsullarının dünya bazarı olduqca incə və həssas sistemi özündə ehtiva edir. Neft bazarı özünə məxsus bəzi fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir. Neft bazarı kompleks və dinamik bir quruluşa malikdir. Mürəkkəbliyinin səbəbi bir-birindən müstəqil və bir-birinə təsir edən çoxlu sayda və xüsusiyyətdə siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni və texnoloji amillərə bağlı olmasıdır. Neft və neft məhsullarının ticarəti üzrə hazırda əsasən spot formalı müqavilələrlə bağlanır.

Neft qiymətləri, dünya və ölkə iqtisadiyyatı prizmasından mühüm göstəricilərdən biridir. Neftin qiymətinə tələb və təklifin xeyli dərəcədə təsirini nəzərə almaq lazımdır.

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi neftə olan tələbə və neftin qiymətinə təsir göstərən əsas amillərdən biri sayılır.

Neftə olan tələb ilk növbədə dünya iqtisadiyyatının inkişaf tempindən, həmçinin, iqtisadiyyatın enerji və nefttutumluğundan, iqlim şəraitindən, enerji istehlak edən texnologiyaların səmərəliliyindən və digər yanacaq növlərinin rəqabətqabiliyyətliliyindən asılıdır.

Dünya bazarında neft təklifi neftə olan tələbdən, geoloji-texnoloji amillərdən, dünya istehsalının və neft ixracının strukturundan, neft hasil edən ölkələrin siyasətindən, həmçinin, hərbi əməliyyatlar kimi təsadüfi xarakterli amillərdən asılıdır.

Neftin qiymətinin təhlilini çətinləşdirən ən mühüm amillərdən biri neftin vahid qiymətinin mövcud olmaması və neftin keyfiyyətdən və hasil olunan yerdən,

həmçinin satıldığı bazardan asılı olaraq dəyişməsidir. Çoxlu sayda neft növlərinin mövcud olması da neft bazarının təhlilini çətinləşdirən amillərdən biridir.

Son illərdə dünya bazarında neftin qiyməti kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Belə ki, neftin qiyməti 2013-cü ildən etibarən ən az 2 dəfədən çox enmişdir ki, bu da neft istehsal və ixrac edən ölkələrin iqtisadi inkişaf tempinə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Neft qiymətinin azalmasını şərtləndirən amillərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

- dünya enerji daşıyıcıları bazarlarında təklifin artması,
- iri iqtisadiyyata malik və əsas neft istehlakçıları olan bir sıra inkişaf edən ölkələrdə iqtisadi artımın zəifləməsi,
- siyasi amillər.

Neftin ucuzlaşmasının əsas səbəblərindən biri neft bazarında təklifin tələbi üstələməsidir. Təklifin də tələbi üstələməsiisə həm neft təklifinin artması, həm də neftə olan tələbin özü aşağı düşməsi ilə əlaqədardır.

Neft təklifini artması ilə yanaşı dünyanın iri enerji istehlakçıları olan ölkələrdə iqtisadi tənəzzül nəticəsində neft istehlakının azalması da neft qiymətlərinə ciddi təsir edir.

Neftin qiymətinin ucuzlaşmasında iqtisadi səbəblərlə yanaşı siyasi amillər də mühüm rol oynamışdır.

OPEC ölkələrinin neft bazarlarına təsiri heç də həmişə yüksək olmayıb və yalnız keçən əsrin 70-ci illərindən etibarən güclənmiş və 90-cı illərdən etibarən bu təşkilatının rolunun azalması müşahidə olunur.

Neftin dünya bazarında qiymətlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin siyahısı çox da geniş olmasa da, bu amillərin təsir dərəcəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin son proseslər onu göstərir ki, neftin qiymətinə iqtisadi amillərdən daha çox siyasi amillər və proseslər təsir edir.

1991-ci ildə öz müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialı və sahib olduğu texnologiya mövcud rezervlərinin işlədilməsi və inkişaf

etdirilməsi üçün yetərli deyildi. Buna görə də Azərbaycan iri neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq etmək məcburiyyətində idi. Təbii ki, dünyanın müasir tələbatına uyğun fəaliyyət göstərmək, neft ehtiyatlarını aşkara çıxarmaq və bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi zəruridir. Başqa sözlə desək, neft istehsalının artırılması müasir texnologiyaların istifadəsi və yeni layihələrin inkişaf etdirildiyi təqdirdə təmin oluna bilər. Azərbaycan xalqının ümummillî lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycanın neft yataqlarının xalqın mənafeyinə uyğun xarici şirkətlərlə birgə işlənməsi üzrə danışıqlar intensivləşdi və 1994-cü ildə sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə nəticələndi. Bununla da, ölkəmizdə yeni neft erası başlamış oldu.

Dünya üzrə neftin qiymətlərinin dəyişməsi ölkələrin iqtisadi göstəricilərinə ciddi təsir göstərir.

Yeni iqtisadi reallıqların milli iqtisadiyyata mənfi təsirlərini minimuma endirmək, xarici və daxili balansı korreksiya etməklə makroiqtisadi sabitliyi qorumaq Azərbaycan dövlətinin əsas prioritetlərindən biri olmuşdur. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan institusional islahatların əhatə dairəsi daha da genişləndirilmiş, həmçinin iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi – vergi və gömrük idarəetməsinin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində səmərəli addımlar atılmışdır. Aparılan islahatların təsiri qısa müddətdə biznes və investisiya aktivliyində müşahidə edilmiş və bu təsirin çoxşaxəli səmərəsinin ortamüddətli dövrdə daha da artacağı gözlənilir. Ucuz neft qiymətləri dövrünün başlanması Azərbaycan iqtisadiyyatı qarşısında əhəmiyyətli çağırışlar formalaşdırmış oldu.

Qeyri-neft sektorunun inkişafında neft gəlirləri hesabına iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində reallaşdırılan tədbirlərin mühüm rolu olmuşdur. Lakin bu bir həqiqətdir ki, neftin qiymətlərinin yenidən qalxması ehtimalı xeyli azdır. Bütün bunları nəzərə alaraq, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı əsas prioritet istiqamət kimi götürülməlidir.

Ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının təmin olunması iqtisadiyyatın sahələri arasında tarazlığın yaradılmasını, əmək, təbii və maddi resurslardan səmərəli istifadəni zəruri edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev R. İ. Azərbaycan neftayırma sənayesində Azərneftyanacaq neft emalı zavodunun rolu Bakı : Elm, 2003. - 192 s
2. Abdullayev R. İ. İqtisadiyyat və neft : Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasının reallaşmasında İlham Əliyevin xidmətləri. Bakı : Nurlan, 2004. - 234 s
3. Atakişiyev M.C.Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəliş. Bakı : Azərbaycan nəşriyyatı, 2004. - 264 s.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu : illik hesabat - 2015 / tərt. T. H. Kərimli. - Bakı : 2016. - 140 s.
5. Azərbaycanın neft salnaməsi : kataloq / AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi ; tərt. F. R. Cabbarov ; elmi red. N. M. Vəlixanlı. - Bakı : Elm və Təhsil, 2014. - 253 s
6. Baloğlu M.H., “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin Türkiyə üzrə investisiya qoyuluşlarının əsas istiqamətləri”. ‘Kooperasiya elmi-nəzəri jurnal’, №2(27), Bakı-2012, s.147
7. Çudakov A.D. Qiymət və qiymətin əmələ gəlməsi. Bakı, İqtisad Universiteti nəş., 2009, 447 s.
8. Əliyev T.N. Neft-mədən avadanlıqları istehsal edən müəssisələrin innovasiya aktivliyi / T. N. Əliyev ; AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi. - Bakı : Elm və Təhsil, 2015. - 56 s.
9. Əsədov A., Nəsirov Ə., Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizlərinin Regional İnkişafa Təsir İstiqamətləri//İqtisadiyyat və Beynəlxalq Münasibətlər III Beynəlxalq Konqresin materialları 2010 Bakı. 64 s
10. Gənciyev G., Ələkbərov Ə, Məmmədova L.– Transmilli Korporasiyalar. Bakı, 2007.

11. Hacızadə E.M., Z.S.Abdullayev.Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası Bakı, Elm, 2003, 512 səh.
12. Xəlilov Q.R. Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili qanunvericilik problemləri : monoqrafiya Bakı : Elm və Təhsil, 2009. - 392 s
13. Kərimov C.H. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar : dərs vəsaiti - Bakı : n. y., 2012.
14. Kərimov K.M. Azərbaycanın neft-qaz potensialı : monoqrafiya - Bakı : Oğuz eli, 2012. - 872 s.
15. Kərimova M.R.Ərəb baharı, yoxsa Yeni Orta Şərq? / M. R. Kərimova. - Bakı : Çıraq, 2012. - 104 s
16. Neft haqqında / Azərbaycanın Neft Sənayesi üzrə İnformasiya və Resurs Mərkəzi Bakı : CBS Polygraphic Production, 2003. - 154 s.
17. Neft kəşfindən istehlakına qədər / Ekson Azərbaycan Əməliyyat Şirkəti MMM, Ekson Mobilin törəmə şirkəti; Bakı : Ayna Mətbu Evi, 2003. - 56 s.
18. Neft terminləri lüğəti : 35000-ə yaxın söz və söz birləşməsi / tərt. A. A. Qurbanova ; red. N. Q. Cəfərov. - Bakı : Adiloğlu, 2013.
19. Neftqazçıxarımada yeni texnologiyalar beynəlxalq elmi-təcrübi konfransın materialları Bakı 25-26-fevral 2010 /Azərb. Resp. Dövlət Neft Şirkəti, "Neftqazəlmətdiqatlayihə" İn-tu Bakı: 2010.
20. Orucov A.İ. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər : Bakı : Nurlan, 2008. - 462 s.
21. Səfərov Q.Ə. Neft-qaz kompleksində məhsulun keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətliliyi : Bakı : Elm, 2011. - 224 s.
22. Şirinadə N.Ə. Neft : həqiqətlər və müəmmalar. Bakı : Çəşioğlu, 2011
23. Ulduzov H.R. Azərbaycanın neft sənayesi və neft strategiyasının əsasları [: ümumi tarixi icmal Bakı: Elm, 2013

Rus dilində

24. Алиев Н.А. Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана в XXI веке Баку: 2010.
25. Алиев Т. Н. Инновационное развитие промышленности Азербайджана. Москва, 2016, 232 с.
26. Булатов, А. И. Заканчивание нефтяных и газовых скважин: теория и практика / А. И. Булатов, О. В. Савенок. – Краснодар : Просвещение-Юг, 2010. – 539 с.
27. Изаров В.Т. Натиск на Восток / В. Изаров А.Г. Коржубаев, И.В. Филимонова // Нефтегазовая вертикаль. 2011. - № 15-16. - С. 70-73.
28. Иноземцев В. О разумной энергетической политике / В. Иноземцев // Свободная мысль. 2006. - № 10. - С. 15-24.
29. Капустина Л.М. Мировой рынок нефти: соотношение государственного и частного секторов / Л.М. Капустина, Д.С. Крылов -Екатеринбург : УрГЭУ, 2009. -125 с.
30. Кащавцев, В. Е. Солеобразование при добыче нефти / В. Е. Кащавцев, И. Т. Мищенко. – Москва : Орбита-М, 2004. – 430
31. Конопляник А. Кто определяет цену нефти / А. Конопляник // Нефть России. 2009. - № 4. - С. 7-12.
32. Конторович А.Э. Концептуальные положения стратегии развития нефтяного комплекса России / А.Э. Конторович, А.Г. Коржубаев, Л.В. Эдер // Минеральные ресурсы России: экономика и управление. 2008. - №2.-С. 36-41.
33. Конторович А.Э. Нужен глубокий передел. Трансформация мировых рынков требует совершенствования российской нефте- и газопереработки / А.Э. Конторович, И.В. Филимонова, Л.В. Эдер // Нефть России. 2008. - № 6. - С. 22-27.
34. Масюк А. В. Тенденции развития мирового рынка нефти в условиях глобализации. – М., 2006. – 172 с.

35. Мировые тенденции рынка топливно-энергетических ресурсов, <http://protown.ru/information/hidden/4459.html>
36. Мировые цены на нефть: перспективы роста // Нефть России. – № 9, 2006.
37. Осьмова М.Н. Глобализация мирового хозяйства / М.Н. Осьмова. М. : Инфра-М, 2010. - 376 с.
38. Пилипенко И.В. Конкурентоспособность стран и регионов в мировом хозяйстве: теория, опыт малых стран Западной и Северной Европы. – Смоленск: Ойкумена, 2005. – 496 с.
39. Подвинцев, И. Б. Нефтепереработка. Практический вводный курс : [учебное пособие] / И. Б. Подвинцев. – Долгопрудный : Издательский Дом "Интеллект", 2011. – 119 с.
40. Пухов С. Мировой рынок нефти – тенденции и перспективы // Эксперт,
41. Разумнова Л.Л. Основные направления повышения эффективности нефтяного комплекса России / Л.Л. Разумнова // Экономические науки. 2009. - № 10 (59). - С. 27-34.
42. Соколенко С.И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры: укр. Контекст / С.И. Соколенко. – К.: Логос, 2002. – 645 с.
43. Стеблякова Л.П. Кластерная модель развития экономики / Л.П. Стеблякова // Труды университета. Вып. 2 (19). – Караганда: Карагандинский государственный ун-т, 2007. – № 2. – 128 с.
44. Шафраник Ю. Мировой рынок нефти: взгляд из России // Экономика России: XXI век, 2007. – № 4. – 123 с.
45. Якушев П. Каково нефтяное будущее мира? // Нефтяное обозрение, 2006. – № 5.

İngilis dilində

46. Engen, O.A. (2009) "The Development of the Norwegian Petroleum Innovation System: A Historical Overview," in J. Fagerberg, D.C. Mowery,

and B. Verspagen, (eds). Innovation, Path Dependency, and Policy. The Norwegian Case, Oxford: Oxford University Press. pp. 179-207

47. OPEC Annual Statistical Bulletin 2015 (www.opec.org)

48. BP Statistical Review of World Energy, June 2016

Internet resurslar

49. Oil for Development Initiative. Annual Report 2010. NORAD, Oslo
<http://www.npd.no/Global/Engelsk/3%20-->

50. [-%20Publications/Reports/Oil%20for%20development%202010/OFD_lav_web%20\(2\).pdf](http://www.npd.no/Global/Engelsk/3%20---%20Publications/Reports/Oil%20for%20development%202010/OFD_lav_web%20(2).pdf)

51. “Oil and Gas in the 21st Century.” Strategy Document. Oslo.
<http://www.og21.org/prognett---og21/Documents/1253962785322>, Accessed April 2017

52. <https://dbsearch2.patentstyret.no/AdvancedSearch.aspx?Category=Patent>
Accessed April 2017

53. http://ekstranett.innovasjon Norge.no/templates/Page_Meta____56536.aspx
Accessed May 2017.

54. Oil for Development Initiative. Annual Report 2010. NORAD, Oslo
<http://www.npd.no/Global/Engelsk/3%20-->
[-%20Publications/Reports/Oil%20for%20development%202010/OFD_lav_web%20\(2\).pdf](http://www.npd.no/Global/Engelsk/3%20---%20Publications/Reports/Oil%20for%20development%202010/OFD_lav_web%20(2).pdf)

55. “Oil and Gas in the 21st Century.” Strategy Document. Oslo.
<http://www.og21.org/prognett---og21/Documents/1253962785322>, Accessed April 2017

56. <https://dbsearch2.patentstyret.no/AdvancedSearch.aspx?Category=Patent>
Accessed April 2017

57. http://ekstranett.innovasjon Norge.no/templates/Page_Meta____56536.aspx
Accessed May 2017.

58. http://autotraveler.ru/spravka/old/benzine-in-europe-03_1-2013.html#.UVEkA0tlwy7
59. http://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanda_neft_sənayesi
60. <http://www.mirnefti.ru/index.php?id=26>
61. <http://www.milli.az/news/economy/45379.html>).
62. <http://www.mytravelcost.com/petrol-prices/>
63. <http://energoelement.biz/vacuum/articles/712/>
64. <http://energoaydit.ru/energetika/energobalans.html>
65. <http://vz.ru/news/2012/6/14/583630.html>
66. <http://www.nestor.minsk.by/sn/2008/27/sn82706.html>
67. <http://www.azadliqciragi.org>
68. <http://www.azembassy.ee/az/iqtisadiyyat/sənaye/azərneftiyag-neft-emali-zavodu/>
69. www.opec.org
70. www.stat.gov.az
71. www.socar.az
72. www.economy.gov.az
73. www.maliyye.gov.az
74. http://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/fermanlar/Strateji_Yol_Xerite_sine_dair.pdf

S U M M A R Y

Oil is the most consumed resource for use in energy resources (1/3 (36%) of consumed energy resources fall on oil). In modern times oil factor is considered one of the most important factors in the world economy. So, the quantity and price of oil have a great impact on the world economy. There is no country in the world that does not use oil and oil products. Therefore, the change in world oil prices is of interest to all countries and has a significant impact on their economic situation. After the signing of the "Contract of the Century" in Azerbaijan's economy, especially in gaining independence, the oil factor was of the utmost importance. Thus, the oil factor played a key role in the economic development of our country, the financial source of the budget, our socio-economic development, and the large projects implemented. In this sense, the change of world oil prices has had a serious impact on the country's economy. Given all this, the urgency of the dissertation is no doubt.

Р Е З Ю М Е

Нефть является наиболее потребляемым ресурсом для использования в энергетических ресурсах, 1/3 (36%) потребляемых энергоресурсов приходится на нефть). В наше время нефтяной фактор считается одним из важнейших факторов мировой экономики. Таким образом, количество и цена нефти оказывают большое влияние на мировую экономику. В мире нет страны, которая не использует нефть и нефтепродукты. Поэтому изменение мировых цен на нефть представляет интерес для всех стран и оказывает значительное влияние на их экономическое положение. После подписания «Контракта века» в экономике Азербайджана, особенно в обретении независимости, нефтяной фактор имел первостепенное значение. Таким образом, нефтяной фактор сыграл ключевую роль в экономическом развитии нашей страны, финансовом источнике бюджета, нашем социально-экономическом развитии и крупных проектах. В этом смысле изменение мировых цен на нефть оказало серьезное влияние на экономику страны. Учитывая все это, важность диссертации несомненно.

Novruzov Rəşad Muradxan oğlunun “Neftin dünya bazar qiymətləri və ona təsir edən amillər sistemi: mövcud vəziyyət və perspektivlər” mövzusunda magistr dissertasiyasının

R E F E R A T I

Neft enerji resursları içərisində istifadəsinə görə ən çox istehlak olunan resursdur (istehlak olunan enerji resurslarının 1/3-i (36%) neftin payına düşür). Müasir dövrdə neft amili dünya iqtisadiyyatında ən əsas amillərdən biri hesab edilir. Belə ki, neftin miqdarı və qiyməti dünya iqtisadiyyatına çox böyük təsir göstərir. Dünyada neft və neft məhsullarından istifadə etməyən ölkə mövcud deyildir. Ona görə də, neftin dünya üzrə qiymətlərinin dəyişməsi bütün ölkələri maraqlandırır və onların iqtisadi durumuna ciddi təsir göstərir. Azərbaycanın iqtisadiyyatında da, xüsusilə, müstəqillik əldə etdikdən, “əsrin Müqaviləsi” imzalandıqdan sonra neft amili ən mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Beləliklə, ölkəmizin iqtisadi inkişafının, büdcənin maliyyə mənbəyinin, sosial-iqtisadi inkişafımızın, həyata keçirilmiş iri layihələrin mərkəzində neft faktoru əsas rol oynamışdır. Bu mənada neftin dünya bazar qiymətlərinin dəyişməsi ölkə iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq dissertasiya işinin aktuallığı heç bir şübhə yaratmır.

Tədqiqat işi Girişdən, 3 fəsildən, Nəticə və təkliflərdən və Ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

1-ci fəsil “Neftin dünya bazar qiymətlərinin formalaşmasının müasir mexanizmi” adlanır. Burada bu mövzu üzrə nəzəri-metodoloji məsələlər araşdırılmış, neftin dünya qiymətinin formalaşmasına təsir edən əsas amillər öyrənilmiş, eyni zamanda, dünya neft bazarı və onun inkişaf istiqamətləri ətraflı şərh edilmişdir. Bu fəsildə dünya enerji balansı, dünya neft bazarında son əsrdə baş verən dinamik

dəyişikliklər, neftin maya dəyərinin formalaşması, neft və neft məhsullarının ticarəti, təsdiq olunmuş neft ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi kimi aktual məsələlərə baxılmışdır. Həmçinin neftin dünya bazarındakı qiymətlərinin formalaşmasında OPEC amili xüsusi araşdırılmışdır.

“Dünya bazarında neftin qiymətinin mövcud vəziyyəti və dinamikasının təhlili” adlanan ikinci fəsildə neftin dünya qiymətinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərin təhlili aparılmışdır. Burada neftin qiymətinin təhlilini çətinləşdirən ən mühüm amillərdən biri olan neftin vahid qiymətinin mövcud olmaması və neftin keyfiyyətdən və hasil olunan yerdən, həmçinin satıldığı bazardan asılı olaraq dəyişməsi xüsusi vurğulanmışdır. Eyni zamanda, bu fəsildə Azərbaycanın neft strategiyası və dünya neft bazarına inteqrasiya istiqamətlərinin təhlilinə ayrıca geniş yer verilmişdir.

Üçüncü fəsil “Neftin dünya bazar qiymətlərinin formalaşmasının perspektivləri” adlandırılır. Burada əvvəlki fəsillərdə qoyulan və təhlil edilən məsələlərin perspektivləri, Azərbaycan üçün prioritetlər diqqətə alınmışdır. Bu fəsildə neftin dünya bazar qiymətinə təsir göstərən əsas amillər üzrə perspektiv meyllər, neftin dünya qiymətinin dəyişməsinin Azərbaycanın makroiqtisadi inkişafına təsirinin perspektivləri araşdırılmışdır.